

Іван ДАВИДКОВ

ЧОВЕН ХАРОНА

Роман-есе

З болгарської переклав
Олександр КЕТКОВ

Справжнє призначення людини — жити, а не існувати.

Джек Лондон

ВИСОКА ЧИНАРА ПІД ВІКНОМ поживкла від приморозку за одну ніч, і тепер протилежна стіна кімнати була освітлена ним, наче схованим між стелажми нічничком.

Мартин Калинов, чи Перекладач, як називали його друзі, вже був ліг спати, коли в холі задзвонив телефон. Лець чутне дзеленчання нагадувало шарудіння по зачинених дверях спальні. А може, до кімнати й справді потрапила бджола, завезена в ящику з його рідного краю, де саме закінчилося збирання винограду, і тепер вона шукала щілину, щоб вилетіти в дощову ніч, хоча там на неї чекав не порятунок, а загибель?

Радіо передавало концерт для фортепіано з оркестром, і Мартин не так услухався в мелодію, як зосереджено слухав її пасажи, де оркестр стихав і піаніст ритмічно, мов дощові краплини по вікні, перестрибував зі звуку на звук — так, як уранці діти, йдучи до школи, перестрибують з камінця на камінець, щоб перетнути залиту дощем вулицю.

Мартин Калинов навряд чи почув би телефонний дзвінок, якби піаніст не зупинився на мить і в мелодію не вплелося шумовиння дощу. Він підвівся і,

намацавши в темряві капці, пішов до холу. Холодний бакеліт телефонної трубки торкнувся його вуха, й Мартин раптом відчув вологість жовтневого вечора. Вологими були й слова, які долинали наче з іншого кінця світу і в яких учувалося не лише шумовиння дощу, а й посвистування локомотивів: протяглий звук завивав слова і втягував їх у трубку так само, як ото хвиля, що б'ється об берег, тягне за собою камінці.

Мартин упізнав голос Жульетти — давньої приятельки, редакторки вечірньої газети, де часом друкував свої переклади.

— Ти дзвониш з вокзалу? Здається, всі поїзди вирішили цієї ночі пройти повз тебе, щоб я не почув од тебе жодного ніжного слова... — всміхнувся Мартин.

Вона не відповіла йому дотепом, як звичайно це робила. Сказала, що дзвонить з дому, а розмови під час дощу так переплутуються, що в трубіці можна почувти не тільки гудки поїздів, а й свист шпаків, що відлітають; Жульетта попросила, якщо він зможе, відвезти її вранці машиною в аеропорт, де вона має зустріти пасажира з Колорадо, щоб написати про нього для газети.

Жульетта була певна: Мартин не відмовить, надто ж тому, що йшлося саме про аеропорт.

Він ще малим мріяв про далекі мандрівки й досі пам'ятав запах диму паровозів, що пахкали на вокзалі його рідного містечка. Від того диму трохи паморочилося в голові, спричиняючи відчуття далечі й таємниці. Йому подобалася метушня перону, коли від'їжджаючи тягали пероном чемодани, а коли поїзд рушав, висовувалися з вікон вагонів і поквапом розмовляли з проводжаючими.

Пізніше його причарували аеродроми. Ці забетоновані гнізда величезних алюмінієвих птахів, вистелені не пухом, а небесним гомоном, сиділи просто на траві, мов на нивах. Колись у дні його далекого дитинства в тій траві чаїлися сплетені з соломинок і корінців кубелечка куріпок, з яких щойно вилуплені пташенята розбігалися, налякані Мартиновими кроками, розсипались, мов кульки ртуті, й зникали, наче їх поглинала суха земля.

Важка хвороба кілька років тому примусила Мартина відмовитись од мандрівок, але в душі й далі жевріла надія, що подорож ще відбудеться...

Ця думка піднесла йому настрій і вранці, коли він, сівши за кермо машини, кружляв кварталами ще сонного міста. Фари обмацували стовбури вже голих каштанів, крізь глухе порипування «двірників» було чути свистіння моторів над густою стіною тополь, за якою ховався аеропорт.

Жульетта вмостилася на задньому сидінні. Її волосся від вранішнього дощу злиплося на скронях.

У пальті з лисячого хутра, яке в передсвітанковому тумані здавалося старим

Іван Давидков (нар. 1926 р.) — відомий болгарський поет, прозаїк, перекладач. Народний діяч культури. Лауреат премії Івана Франка. Автор поетичних збірок «Українець з білою гармонією» (1951), «Світло від інею» (1957), «Дніпр під вікном моїм тече» (1960), «Радість біля кожного порога» (1962), «Крила і коріння» (1964), «Фракійські могили» (1968), «Осяяння» (1970), «Здравиця зорепаду» (1972), «Танок кипарисів» (1975), «Молитви про долото і камінь» (1977), «Око птаха» (1983) та ін; прозових творів «Далекі броди» (1967), «Кусень хліба для мандрівника» (1971; «Всесвіт» № 6, 1972 р.), «Був собі художник» (1975; «Всесвіт» № 9—10, 1975 р.), «Прощай, Акрополю!» (1976), «Квиток до Бретані» (1977), «Балада про самотніх мореплавців» (1979), «Рифи далеких зірок» (1981), «Зимові сні левів» (1982; «Всесвіт» № 2, 1984 р.) та ін.

і де-не-де потертим, сиділа жінка з одвислими щоками і меланхолійним поглядом. Вона нагадала йому Джульетту з давнього фільму Фелліні. Йому стало сумно і, щоб розвіяти це раптове почуття, він увімкнув радіо.

Коли приїхали до аеропорту, вже займався світанок.

Повідомили, що літак з Відня прибуде за кілька хвилин. Жульетта вийшла з машини, зашелестівши целофаном букета, якого купила звечора: глянула на сонце, що саме сходило, постояла так хвилинку, насолоджуючись його теплом, і почала з Мартином підійматися сходами до тераси, де вже юрмилися зустрічаючі.

З-за хмари виринув літак. Він перетнув диск сонця, на мить став чорний, наче вуглина, потім знову засяяв і, розігрітий свистом гвинтів, завис над мокрою посадочною смугою — вогняно-червоною від сонця, ледь схитнув крилами, мов досвідчений ковзаняр руками, щоб зберегти рівновагу, зробив поворот і зупинився. Підвели трап, і пасажери почали один по одному сходити, тримаючись за поруччя. Стюардеси, сховавши обличчя за крилатими капелюшками, кивали їм на прощання і зникали за ілюмінаторами.

Чоловік, якого Жульетта мала зустріти, зійшов останнім і, притримуючи перекинуту через плече дорожню сумку, попрямував до вестибюлів аеровокзалу. Він був середній на зріст, одягнений у картатий бежевий макінтош. Чуприна, що впала на праву брову, за кожним кроком здригалась, від янтарної люльки вився тонкий димок. Чоловік ішов неквапом, дивлячись під ноги, бо асфальт був мокрий. Він ковзнув очима по терасі, звідки махало багато рук, але там не могло бути знайомих, тож навіть не кивнув головою й не всміхнувся, а простував до віконечка митниці.

Коли він стояв, тримаючи Жульеттині хризантеми, у натовпі чоловіків і жінок, переобтяжених такими чемоданами, наче переселялися кудись, Мартин підійшов до нього, щоб познайомитися, і відчув під пальцями його пухку долоню.

У залі стояв тонкий аромат парфумів, до якого домішувався різкий запах осінніх квітів та гірчиці з буфету. Над усім цим підіймався дим від люльки чоловіка в картатому макінтоші та пасажирів, які прибували й вибували...

Люлька лежала в кишені гостя, але тютюновий дух ішов від одягу, слів, навіть від гортанного сміху, коли прибулець розповідав про політ над океаном.

Чоловіка, який сидів за спиною в Мартина, звали Стефаном Лулчевим, але близькі й знайомі називали його Чоловіком з люлькою. Майже п'ять десятиріч свого життя він провів у далеких мандрах і тепер, на схилі літ, вертав сюди, де почався його земний шлях.

Перед Чоловіком з люлькою пропливали пожовклі тополі, вдалині висли в небі мости, основи яких танули в тумані, верхи гір рожевіли, світанок поволі виривав їх з прихованого у зворах сутінку, а чоловік згадував аеропорт Денвера в далекому штаті Колорадо, де зібралися були друзі, щоб провести його. Він уявляв, як літак підіймається над злітною смугою, мов обриваючи останню нитку, що зв'язувала його з землею. Та земля дала йому притулок, але не зігріла серця.

Чоловік з люлькою не вперше ставив свої чемодани на затоптану підлогу цього залу.

Два роки тому він прилетів сюди разом з групою вигнанців, які вирішили на схилі літ побачити землю свого дитинства. Були з Канади, Аргентини, Бразилії, був і один старий із зморщеним обличчям моряка, цього доля закинула аж на Вогняну Землю... Поки перелітали океан і потім, коли під розірваними хмарами пропливали міста Європи, схожі на розкидану мозаїку, пасажери куняли, читали газети або пили повільними ковтками пиво, пінясте й легке, як оті хмари під літаком, та коли вдалині раптом засяяв освітлений сонцем Дунай, вони захвилювалися, припали до круглих ілюмінаторів і так і сиділи. Вони вдивлялися в кожен клапоть рідної землі з розораними полями й кам'янистими пагорбами, в зіткане сонцем павутиння річок. Затамовували подих, коли тінь літака переповзала через гірські хребти з карколомно глибокими зворами. Їм здавалося, що варто лише простягти руку, щоб відчутти приємну прохолоду снігів, над якими гуляв вітер... Мов першокласники, які вперше стояли перед картою, ці старі люди з покрученими артритом

пальцями намагалися розгадати таємницю її знаків. Старий моряк з Вогняної Землі показував крізь ілюмінатор і гукав: «Бачу Іскар! Он на тому закруті ми купалися дітьми й ловили рибу!..» «А он гора Ком, бачите над хмарами? — озивалися за ним. — Туди водив нас учитель збирати брусницю»...

Тільки Чоловік з люлькою сидів мовчки, пристебнутий ременем. Він також хвилювався, вдивляючись в ілюмінатор, під яким горбатіла рідна земля. Він не хотів виказувати почуттів, що охопили його. Таку вже мав удачу. В очах щеміло, та він лише кліпав повіками і знову брався до люльки.

Літак сів, трап зарипів під кроками, й коли перші прибульці ступили на землю, льотчики побачили, як діди в крилатих капелюхах і застебнутих на всі гудзики піджаках, а також старі жінки в барвистих сукнях, у яких відчували себе молодими, падали навколішки...

Прибрані, мов до свята, якого чекали все життя, вони цілували рідну землю, не стримуючи сліз, а волога земля холодила їм коліна. Вуста, як до ікони, торкалися до гладенького бетону, на якому лишилися сліди коліс літака, а плечі тремтіли від нестримних ридань, які просвітляли душу.

Лише Чоловік з люлькою стояв нерухомо, аж поки скінчилася ця літургія, хоча сльози душили і його. Він мовчав і в таксі дорогою до готелю. Супутники, мабуть, мали його за бездушну людину, їм і на думку не спало, що в першу ніч у давно покинутому місті він не стулить ока до ранку — ходитиме вулицями, супроводжуваний лише дощем, і світло вікон, за якими люди не спатимуть, вириватиме з мороку обриси дерев і воскреслі спогади...

У газеті було надруковано розмову Жульєтти з гостем, а Мартин розглядав його портрет — широке обличчя з вислими щоками, очі, які, мабуть, допитливо вдивлялись у співрозмовницю й мружились від їдко́го диму люльки, затиснутої в лівому кутику вольових вуст.

Мартин читав рядки, в яких Жульєтта змальовувала ранковий аеропорт і зустріч гостя, котрий майже півстоліття тому вирушив у мандри, щоб будувати мости, а тепер повертався назавжди на батьківщину. Позаду лишилися готелі й порти, які давали йому притулок у роки блукань, а потім був скромний софійський будинок, сходи якого, розмальовані дітлахами, повертали його до далекого дитинства...

Після цього трохи сентиментального вступу починалась розмова з людиною, яка дивилась на Мартина примруженими від тютюнового диму очима.

Перед Мартином поставали роки важкого життя, сповненого випробувань і непохитної волі. З-поміж рядків інтерв'ю на Мартина дивився хлопець з такою самою густою чуприною над чолом, як у Чоловіка з люлькою, і з такими ж допитливо-примруженими очима. Ночами цей хлопець мив тарілки в одному з мюнхенських ресторанів, заробляючи на хліб, а вдень осягав в університетських аудиторіях таємницю будівництва мостів. Нікому, здається, не потрібна була ця таємниця в країні, яку душила економічна криза, де колишній ефрейтор з коротенькими вусиками збирав на стадіонах багатотисячні натовпи і в світлі прожекторів, здригаючись від нервового тьку, загрожував зруйнувати цей розбещений світ, а на його руїнах закласти сади для своєї нації. Натовпи вночі несамовито горлали, а молодому студентові, який чув ці голоси крізь брязкіт масних тарілок у мюнхенському ресторані, здавалося, що руйнують будовані віками мости, таємниці яких він намагавсь досягнути...

— З Гамбурга я вирушив пароплавом у невідоме, — розповідав він. — Був густий туман, а потім нас цілий тиждень замітали в океані хурделиці. Виходячи на засипану снігом палубу, я відчував себе героєм Джека Лондона, людиною, яка рушила в заметіль на пошуки свого Клондайку. Відтоді у найважчі хвилини свого життя я пригадував той пароплав і себе на засипаній снігом палубі й казав собі: «Мушу триматися — хоч хай би там що!»

Потім я з'єднував береги, розділені річкою або безоднею, — вів далі Чоловік з люлькою. — Дехто вбачав у моїх мостах лише громаддя бетону й сталі, вписані в пейзаж арки й орнаменти, я ж, ідучи тими мостами, наче чув дружню розмову берегів... У своєму житті я намагався з'єднувати й береги почуттів та дружби, але нерідко доходив висновку, що закладаю основи на зсувах. Я не впадав у відчай.

Я знову шукав міцний ґрунт, у який можна закласти бетон,— і річки, і безодні долали ті, хто прагнув до другого берега...

— Мабуть, саме такий міст після багатьох десятиріч привів вас і додому? — спитала журналістка, й він відповів:

— Молоді люди думають, що світ належить їм, і прямують до його таємниці з наївністю завойовників. Та мало таких щасливців, які можуть потім сказати: «Я переміг!» Я теж належу до тих, кого життя ніколи не панькало. Я набагато частіше зазнавав невдач, аніж домагавсь успіхів, але ніколи не впадав у розпач. Якщо в моєму житті й траплялися щасливі хвилини, то це бувало саме тоді, коли мені щастило обстояти власну гідність... А міст, про який ви питаєте, найдорожчий для мене, бо його основи лежать ще в моїх дитячих снах і спогадах... І завойовник світу, як бачите, зазнавши більше поразок, ніж здобувши перемог, у похилому віці скористався ним, щоб відчутти запізнілу ласку рідної землі.

Увечері зібрались відзначити інтерв'ю. Жульетта, яка, обтяжена клопотами, знову не встигла сходити до перукаря, дякувала Чоловікові з люлькою за цікаву розмову, а він клацав запальничкою, мружився від диму, який ліз у вічі, й сором'язливо всміхався.

— Ніколи не пізно стати посміховиськом. Сьогодні ви й мене виставили на загальний глум.

Чоловік казав так, а було помітно, що йому все це приємно. Він наповнював келихи, янтарний напій коливався й вигравав проти світла. За столом зібрались найближчі друзі, які вітали його з поверненням, обіцяли, що не дадуть йому нудьгувати, а той артист, що під час заокеанських гастролей бував у нього в гостях, запрошував на чашку кави в театральному кафе й на прем'єру, в якій виконував головну роль... Чоловік з люлькою метушився серед неприбраних валіз і пакунків, відкорковував пляшку за пляшкою, радісно всміхався й дякував усім за ласку. Він знав, люди заклопотані, багато хто забуде свої обіцянки, і все-таки був певен, що й надалі знаходитимуть час бодай вряди-годи зустрічатися, щоб викурити по люльці, а якщо не матимуть і такої можливості, то просто зателефонують.

Квартира ще не була прибрана. Кімнати з розкиданими речами нагадували перон чи аеропорт. Було розпаковано лише кілька крісел з черепично-червоною оббивкою, важких і широких, наче слон. Одне з них, що стояло біля вікна, з високою спинкою, схоже на трон, було, мабуть, улюбленим, бо продавилось, а на поруччі лежала люлька, яку господар, відпочиваючи, палив.

У цьому будинку, який невдовзі мав бути опоряджений за тонкими смаками господаря, панував безлад. Лише в холі висів портрет молодої жінки з ніжним довгастим обличчям,— такі обличчя Мартин бачив лише на полотнах Леонардо да Вінчі. Все в цієї жінки було вишукане — й губи, схожі на розгорнуті крила метелика, й ніздрі, мальовані не інакше як пензлем справді великого митця, й брови, тонкі, наче шнурочок. Але найкращими були її очі — кольору сапфіру, що трохі вицвіли, наче камінчик персня, якого довго носили. В погляді жінки були спокій і таємниця. Вона дивилася не поперед себе, а кудись вдалину.

Ніхто з гостей нічого не знав про неї. А вона величаво споглядала зі стіни, наче господарка нового дому.

Чоловік з люлькою сподобався Мартинові ще тоді, в аеропорту. Перекладач любив людей діла, ризику, захоплювався рішеннями, які вони приймали у важкі моменти, і, може, через те, що сам звик подовгу розмірковувати, розглядати, обдумувати, шукав їхньої дружби, щоб було на кого покластися в хвилину випробування. Чоловік із люлькою, з яким Перекладач незабаром познайомився ближче, приваблював його не лише своїм відкритим характером, довірою, яку викликали його слова і вчинки,— він повертав Мартина до чарівних спогадів дитинства, до часів, коли в рідне Мартинове містечко поверталися давно розкидані по світах емігранти, яких називали а м е р и к а н ц я м и. Вони привозили молотарки, які подрібнювали солону й робили її м'якою, діставали грамофони з великими трубами й грали танго та румби, кумедно танцюючи зі своїми напудреними дружинами, а дружини були в крилатих капелюшках і довгих шовкових сукнях, привезених з Гавайїв, Гонолулу, Колорадо, Каліфорнії... Самі ці назви вже звучали як заклинання, як магія.

Йдучи до свого нового приятеля, Мартин іще на сходах відчував запах тютюну. Запах на мить зникав, а тоді знову наздоганяв Мартина, наче то пахли самі стіни. Так на вулиці пахло від жінок — дух спливав несподівано, немовби вітер доносив з поблизького садка пахощі квітів.

Той тютюновий дух часто виказував Мартинові Чоловіка з люлькою, навіть коли Мартин і не сподівався його побачити: на вулиці, серед мокрих пальт і парасольок раптом долинав аромат знайомого тютюну, а незабаром з'являлася й знайома постать у картатому макінтоші, з чуприною над правою бровою.

Палити люльку для того було священнодійством.

Чоловік ніколи не торкався її ранком, не поголившись і не вдягши простору сіру футболку з відкладним коміром. Він сідав у крісло біля вікна, з якого було видно тополину алею й хокейний майданчик, і дивився крізь тютюнову хмаринку на дітей, які, перекинувши через плече високі білі черевики з ковзанами, йшли грати.

На столику в кухні, де по обіді Чоловік з люлькою любив випити чашку кави, лежала друга люлька, з довгим кривим чубуком, з металевою кришкою, крізь прорізи в якій виходив дим. Була схожа на турецьку, й старій людині було особливо приємно палити її в лінійні пообідні години. Люлька нагадувала йому кав'ярні в далеких, уже позабутих східних містах, де між столами снували хлопчачки, розносячи таці, схожі на клітки, а фарфорові чашки нагадували білих пташенят, ладних щомиті спурхнути над попелястими в сутінках водами Босфору або над бульваром, у кінці якого видніла Ейфелева вежа, що, наче ялинка, світилася гірляндами лампочок.

Хоч би де жив — чи в розкішних будинках, чи в тісних кімнатах готелів, найкраще місце він обирав для своїх люльок і, коли повертався надвечір, передусім простягав руку до кисета з тютюном, щоб натоптати люльку й, блаженно примружившись, удихнути духмяного диму.

Він знав — багато хто має його за дивака, навіть жінок, з котрими жив під одним дахом, дратувала надмірна увага, якої він надавав отим люлькам, але чоловік не відмовлявся од своєї пристрасті, бо тютюн заспокоював його й збадьорював, створюючи ту особливу атмосферу в домі, яку ніщо інше, на його думку, не могло створити.

Щоранку впродовж багатьох років супроводжуваний хмаринкою тютюнового диму Чоловік з люлькою простував до свого конструкторського бюро. Цілий день він сидів над кресленнями мостів, а ввечері їхав машиною до свого будинку за Денвером, у штаті Колорадо. Шлях звивався круто вгору, й коли з-за дерев показувалися вікна будинку, чоловік бачив біля дверей дружину: вона щовечора виходила зустрічати його. Але першою до господаря підбігала велика німецька вівчарка, підстрибуючи й радісно скавулячи. Дружина цілувала чоловіка в щоку — м'яку й рожеву, як у дитини, — й вела його, ніжно взявши під руку, до просторої їдальні, де вже був накритий стіл.

Вона засвічувала кришталеву люстру, скельця якої здригались від кроків, мов крона розквітлої черешні. Коли ставляли келихи, а чоловік брав пляшку з бургундським і починав витягати рипучий корок, дружина запалювала свічки в обох срібних канделябрах і гасила електрику.

Джоун — так звали господиню великого будинку, — перенісши сюди звички своїх батьків, намагалася творити свято з найбуденнішого. Вона сідала навпроти, вдягнена в найгарнішу сукню, пишні рукави якої нагадували крила метелика з коричневими та бежевими цяточками. Намисто з перлів ледь чутно подзвонювало, а Чоловікові з люлькою, який торкався губами прохолодного келиха, здавалося, ніби то подзвонюють, коли вона всміхається, її осяяні свічками блискучі рівні зуби...

Він зустрів Джоун багато років потому, як виїхав з Мюнхена, міста своєї студентської молодості, де розлучився з першою дружиною (Ірене не побажала супроводжувати його в новому вигнанні — за океан).

Вечорами пивниці Мюнхена здригались від крику вдягнених у коричневі сорочки молодиків, які розхлюпували по дерев'яних столах липку піну й загрозували створити новий лад у цьому розбещеному світі. Пізно вночі юрби ходили

вулицями, запаливши смолоскипи, били вітрини єврейських магазинів, галасували, перевертали урни із сміттям на тротуари, й урни вибухали, світло смолоскипів пробивалося крізь опущені фіранки вікон, а на стінах спалахувала заграва, мов у пожежу. Чорні фургони летіли спорожнілими площами, і з заготованих віконець виглядали пострижені арештанти, яких везли в невідоме. Плаці біля казарм гули від маршів. У солдатських очах відбивався холод багнетів, які погойдувалися за плечима, а підняті для вітання руки нагадували різко витягнуті з піхов шаблі, які ось-ось почнуть нещадно сікти...

Весілля справляли скромно, бо Чоловік з люлькою не любив гучних святкувань, у яких він мав бути головною дійовою особою, гості виголошували тости, жартували, бажали новоженцям довгих безсонних ночей і солодких землетрусів у цьому будинку на горі, а він погладжував сиве волосся й усміхався...

Наступного дня майже опівдні, тому що заспались, вони взялися за чашкою кави розглядати карту, вибираючи маршрут весільної подорожі. Він пропонував їхати на захід, до Тихого океану, посидіти на терасах літніх ресторанів у тихих містечках Каліфорнії — там подають омарів і чудове пиво, — погуляти пляжами, а потім улаштуватися в найкращому готелі Сан-Дієго, на верхньому поверсі, щоб вечорами милуватися віддзеркаленим в океані містом. А згодом поїхати до Лос-Анджелеса — там розгай більше, ніж неонових реклам на хмарочосах... Джоун слухала захоплено, передчуваючи втіху від мандрівки. Пахощі кави змішувалися з її легкими парфумами, а будинок, ще донедавна самотній, сповнювався мелодією її легких кроків.

— Західне узбережжя — це чудово! — Вона ніжно подивилась на нього. — Я знаю каліфорнійські пляжі — кілька років тому їздила туди на екскурсію з дівчатами з нашого коледжу. Як ми купались в затоках, галасували, звільнившись од набридлого домашнього контролю, й навіть запливали далеко в океан, незважаючи на попередження, що там акули. А ввечері сиділи на терасах літніх ресторанів і невміло чистили омарів... Неодмінно поїдьмо туди, обійдімо все узбережжя. Та найбільше мені б хотілося полетіти до Ванкувера, бо найкращі спогади мого життя пов'язані з ним...

Він не спитав, що то за спогади.

Через тиждень літак ніс їх у далеке північне місто.

Влаштувалися в готелі, потім вийшли погуляти вулицями. Коли втомилися від блукання, він запропонував повечеряти, — там був чудовий ресторан, — а потім піти до нічного бару.

— Я знаю ресторан під дахом хмарочоса — в кінці бульвару, — сказала вона. — Там будемо як мандрівники серед зірок: під нами — вогні міста, над нами — Молочний Шлях, Вега й Оріон...

І новоженці влаштувалися біля широкого вікна ресторану, з якого справді відкривався нескінченний овид. Небесне сяйво розтікалося до землі й знову здійснювалося у безкрай, підхоплене космічними вітрами.

У величезному залі було мало людей. Лунала тиха музика, й зоряні вихори, кружляючи навколо врізаного в небо бетонного громаддя, заспокоювалися, перетинаючи хвилі вечірніх мелодій.

Опівночі раптом налетіла галаслива компанія. Сміючись і жартуючи, гості вели далі розмову, розпочату ще, мабуть, на вулиці чи в ліфті. Чоловіки та їхні розкішно вбрані супутниці сіли за столи біля вікна, і, можливо, розмова тривала б так само гучно, змішуючись із дзенькотом наповнених келихів, якби котрась жінка не подивилась туди, де сиділи ті двоє, і, сплеснувши руками від несподіванки, не попрямувала до них...

Двадцять років потому, спершись на лутку вікна скромної софійської квартири, Чоловік з люлькою розповідав Мартинові, з яким вечорами любив грати в нарди:

— Я розглянувся й побачив, схожу на Ірене — мою першу дружину — жінку, що йшла до мене. І хода була така сама, й очі сині, і волосся сталевобіле, завите: такою я знав її багато років тому. Мені здалося, ніби бачу міраж, і я труснув головою, щоб позбутись видива, але родимка на лівій щоці жінки та золотий

зуб підказали мені, що через дивний збіг обставин за тисячі кілометрів од Мюнхена, після п'ятнадцятирічної розлуки я зустрівся з жінкою, яка обдарувала мене в студентські роки ніжністю першого кохання...

Доля вирішила пожартувати з мене у найщасливіші хвилини мого нового життя...

— Штефане! — Ірене обняла мене, а тоді відступила на крок, аби пересвідчитися, що очі її не обманюють. — Ні, не можу повірити, не можу повірити... Ми тут випадково. Я збрала в себе гостей, щоб відсвяткувати завершення моїм чоловіком нового фільму... Ах, ти ж не знаєш, я ж уже давно вийшла заміж за американського режисера... Тепер усім заманулося піти до ресторану. Тут поблизу є непоганий ресторан, ми з чоловіком пропонували піти туди, а вони наполягали подивитися нічне місто з хмарочоса. Якби ми не погодилися, то розминулися б з тобою ще раз — і цього разу, мабуть, назавжди...

Я збентежився, Джоун ошелешено дивилася на цю несподівану сцену, а Ірене гукала до своїх гостей і до чоловіка, кремезного здорованя:

— Яка несподіванка, чуєте, яка несподіванка!.. Знаєте, кого я зустріла? Штефана, свого першого чоловіка, ми розлучилися нерозумно — здається, цілий вік тому!.. — Вона всміхнулася до мене.

— Ціла епоха минула! — вирішив пожартувати я, збентежений ситуацією, в якій опинився, й глянув на молоду дружину, щоб відрекомендувати її всім. — Ми з Джоун вирушили у весільну подорож з Денвера. Думали вже їхати далі, але мила примха привела нас сюди, й ми випадково потрапили до цього ресторану...

— Вип'ємо за випадковості, які збирають людей і роблять їх приятелями! — лагідно всміхнувся режисер, галантно поцілував руку моєї дружини, а потім привітався зі мною. Рука в нього була велика й важка, наче він усе життя тримав молот і зубило. — Кельнере! — гукнув він. — Ізсуньте столи і накривайте! Несіть усе найсмачніше, що маєте!.. Як чудово завершується наше свято...

Ірене сіла біля моєї дружини, приязно вдивляючись їй у вічі, далі обняла за плече та більше й не відходила од неї.

— Якою гарною жінкою обдарувала тебе доля, Штефане!.. Я така рада, що познайомилася з нею і, сподіваюсь, ми подружимося, — сказала вона, розхлюпуючи вино з келиха на сліпучо-білу скатертину...

Я й доти дивувався неоясним жіночим учинкам, а тепер був просто приголомшений.

Гуляли ми до світанку, а тоді пішли до режисера. Він показував нам уривки з фільму — епізоди кінних перегонів. «Я поставив на отого коня, білого, і він переміг!», — казав він до Ірене, киваючи на екран. Потім усі пили каву, зрештою люб'язні господарі провели нас аж до готелю, й ми в знеможі попадали на подушки...

Я думав, ота випадкова зустріч у ресторані поклала край абсурдній комедії, сподівався спокійно провести решту днів у Ванкувері, але пізнього вечора у нашому номері задзвонив телефон, і моя дружина довго, надто весело й захоплено з кимось розмовляла.

— Це Ірене, — сказала потім вона. — Неодмінно хоче завтра побачитися. Запрошує на чай найближчих подруг. Потім усі поїдемо на перегони, участь беруть найкращі жокеї західного узбережжя.

Я не заперечував. Навіть був радий, що не запросили мене, бо перегони мене взагалі не вабили, я не любив кидати все, що маєш, під копита улюблених жеребців.

Повернулася Джоун, збуджена веселою розвагою після пообіднього чаю.

— Яка феєрія! Наче на найвишуканіших полотнах імпресіоністів! — Джоун не знаходила слів, щоб висловити свої враження.

Наступного ранку ми виїхали до Лос-Анджелеса. Пробыли там два тижні. Коли набридло, майнули до знайомих мені містечок у затіках. Зуби крутило від холодного пива, щойно зварені омари парували на столі, а їхні шкаралупи хрустіли під черевичками Джоун, коли ми йшли до танцювального залу, взявши за руки, — веселі й безтурботні.

Телефон уже не будив нас ночами. Я думав, Ірене втратила наші сліди. Була пригода в дорозі, вистава на одну дію, яка завершилася щасливо — та й годі... Але Чоловік з льюлькою помилилися. Друга дія почалася пізніше — через кілька років...

МИ ТРИВАЛИЙ ЧАС НЕ БАЧИЛИСЯ. Якось надвечір Мартин вирішив зателефонувати Есеїстові. Він знав, що в тому розкішному будинку, де трамвайна колія завертала, старий письменник прожив багато років під щебетання шпаків у черешневому садку і дріб дощу по мідній блясі, якою була крита мансарда. Тепер там мешкав онук Есеїста — автор п'єси «Папуга у винограднику», що принесла йому популярність. Мартин знав: тільки-но одужавши після важкої хвороби, Есеїст перевіз свої речі до однокімнатної квартири на шостому поверсі будинку на околиці, куди доводилось їхати автобусом через розрите екскаваторами поле. Мартина непокоїло здоров'я приятеля, чекав почути кволий голосок, але був приємно здивований бадьорим тоном, од якого аж мембрана в трубці дзвеніла. Старий літератор сказав, що вже почуває себе добре, і запросив по змозі цього ж вечора завітати до нього. Посидять, вип'ють по склянці чаю, погомонять.

Мартин очоче відгукнувся. Вдяг плаща, знайшов шарф, бо на вулиці мрячив дощ і мокре листя на тротуарі свідчило про те, що тихий листопад, який так тишив його кожної осені, вже минув, а він не відчув цього за стінами свого будинку, звідки рідко виходив, захопившись роботою. Вже надходила й зима, бо паморозь укрила верхи гір, сіра й холодна, мов попіл з листопадових вогнищ, які ще дотлівали біля підніжжя, час від часу спалахуючи синіми вогниками. Від того холод здавався ще різкішим.

Поки Мартин доїхав трамваем до мосту, звідки до нового кварталу ходив автобус, поки водій закріплював у кабіні гугнявий бакелітовий транзистор, а потім бігав у придорожню крамничку купити хліба й пакет кислого молока, зовсім посутеніло.

Автобус торохтів розритими вулицями. З темряви вискакували коти, очі яких на мить спалахували, наче фосфорні.

Усі будинки були однакові, а блимаві ліхтарі ледь освітлювали вулиці, й Мартин згаїв чимало часу, поки знайшов будинок Есеїста. Мешканці кварталу були новосели й ще нічого тут не знали, кожен знизував плечима і відповідав: «Шкодую, але нічим не можемо зарадити вам. У цьому панельному світі я й сам насилу знаходжу своє житло...»

Лишалось тільки, щоб і ліфт не працював, але цього разу Мартинові пощастило. Кабіна зарипіла й понесла Мартина на шостий поверх, де Есеїст, мабуть, уже чекав і хвилювався.

Мартин подзвонив і в щілину напіввідчинених дверей побачив знайоме обличчя. Лампочка освітлювала невелику постать Есеїста зі спини, створюючи навколо нього ореол, і висхлі вуха старого, загнуті, наче ручки грецької амфори, просвічували, мов мушлі. Вони обнялися (Мартин відчув, як у темному костюмі ворухиться висушене хворобою тіло його приятеля) і, переступаючи через купи книжок, ще не прибраних з передпокою, рушили до кімнати, яка правила старому літераторові й за кабінет, і за спальню.

— Знімай плаща, любий друже, — заклопотавсь Есеїст. — Кілька днів тому ввімкнули парове опалення, і я, мов старий кіт, не відходжу від радіатора. Зіпруся на нього спиною, покладу папку з білим папером на коліна й починаю ганяти слова, як ото діти ганяють м'яча на пустирях між будинками... А знаєш, у цій панельній державі я став непомітним. Тут найвищими цінностями є хлібина й пакет кислого молока, що зникають іще вранці з єдиної крамнички нашої вулиці. Це настроює на роботу, і я, як той древній Антей, знову стою обома ногами на землі й відчуваю приплив життєвих соків простого, але піднесеного людського буття. Досі його затуляла огорожа мого старого будинку, кімнати якого, захаращені меблями та іншим непотребом (навіщо все це було мені, старій самотній людині?), оживали лише від луни моїх кроків, коли я спускався сходами червоного дерева й ішов до кафе інтелектуалів. Тепер я не ходжу туди місяцями

й щиро скажу тобі, зовсім про це не шкодую. Досі я думав, ніби тамтешня атмосфера цигаркового диму й теревенів надихає мене на творчість. Наймити слова, як знаєш, одно точать плітки, одно загрожують сказати своє вагоме слово...

— Твій стілець у кафе стоїть вільний,— сказав Мартин. — Приходячи туди точно о дванадцятій годині, я за звичкою поглядаю на фонтан біля театру — чи не з'явився ти у звичайний час, помахуючи парасолькою, як бувало досі... Зникають колоритні постаті, любий друже,— вів далі Мартин. — І мені все менше хочеться переступати поріг цього задимленого храму з ангелами, позбавленими крил,— усміхнувся він, бо спіймав себе на тому, що повторює знайоме речення Есеїста з його давньої книжки «Розум і закономірний злет». — Там тепер самі молоді й незнайомі. Немає з ким перемовитися словом...

— Моя парасолька ось тут... — кивнув на вішалку громадянин панельної держави. — Треба було б колись узяти її й піти навідати давніх друзів. Хоча все-таки краще сидіти в затишку цього скромного будинку й спілкуватися з книжками, що й досі лежать на підлозі...

Мартин заглядав у жовтаві очі старого літератора, що розпливалися за товстими лінзами окулярів, дивився на його незмінний чорний костюм і темну краватку з лискучим затертим вузлом. Скільки років бачив його Мартин у цьому костюмі за столом президій і щоразу намагався зрозуміти, чи справді щиро ділиться Есеїст своїми глибоко вистражданими думками, які повертають його до початку творчого життя, коли, тулячись у вогкій кімнатці напівпідвалу, складав перші сторінки своїх книжок...

Тепер Мартин слухав і розумів: Есеїст говорить так, щоб у нього, який добре знав його в роки найвищого злету, зникло почуття краху та жалю. Есеїст скулився серед безладу меблів і речей, а Мартин не міг позбутися думки, ніби дивиться на старого виснаженого коня, який брав колись участь у багатьох змаганнях і несподіваними ривками випереджав інших, коня, котрий тепер жує жилаве сіно буднів, але в його очах і досі мерехтить від напруженого бігу в останніх перегонах.

Усе сталося дуже просто.

Онук Есеїста прибув у стару, криту міддю хату свого діда просто з пологового будинку, несучи свою третю дитину, сповиту, мов кокон, у сніжно-білу ковдрочку.

За ним ішли дружина й два старші сини. Хлопчики не трималися за материну руку, а бігли поміж деревами і радісно галасували, коли на їхні обличчя сипалися білі пелюстки. Правнукам Есеїста не терпілося побачити свого улюбленого прадіда, сісти йому на коліна й розглядати книжки з малюнками; такими книжками були заставлені всі стелажі його бібліотеки.

Побачивши з вікна це шестя, старий зрадів. Хлопчики були в коротких штанцях, матросках і червоних беретках, які нагадували тюльпани на білому лімузині їхнього тата в день його весілля. Есеїст дуже зрадів, що нове покоління успадкувало характерну прикмету їхнього роду — жвавість. Хлопчики стрибали, їхні ноги пружисто згиналися, мов у молодих вершників, які ось-ось устромлять остроги в ребра життя.

Есеїст зійшов рипучими сходами вниз, широко розчинив двері й простяг руки до новонародженого, чий рожевий носик виглядав з пелюшок. Це викликало таку радість і хвилювання, яких не викликали в нього навіть найхвалебніші рецензії його власних книжок.

Усі ввійшли до просторого кабінету, влаштувалися у кріслах з вишневою оббивкою. Старий попрямував до шафи й задзвонив кришталевию келихами, шукаючи пляшку, яку привіз із далекої країни й зберігав для найщасливішого приводу. Знайшовши її, він відкрутив металеву кришку, налив і проголосив тост за новонародженого. А маля не розуміло врочистості моменту й, хоча мати гойдала його в обіймах і шепотіла ніжні слова, тонко, пронизливо плакало, аж заходилося, а його маленьке, мов гудзик, личко багровіло.

Есеїст, який мав термінову роботу, сподівався, що гості пробудуть у нього годину-дві та й підуть, адже бачили на друкарській машинці недокінчену сторінку. Проте вони не поспішали, хоч немовля давно заспокоїлось і заснуло.

Вони сиділи до вечора, а коли в домі засвітилися великі люстри, Траян Баларев, онук, сказав дідові:

— Ми вирішили залишитися в тебе. Ми ж свої люди — якщо не допоможемо один одному, то хто це зробить? Я батько багатодітної родини, твої правнуки мають бути живими й здоровими, щоб радіти й пишатися, що є нащадками такого уславленого орача на літературній ниві. Хіба ж я міг лишатися з ними в тісній майстерні, яку кілька років тому відступив мені твій друг-живописець?.. Коли був одинаком, вільним птахом, я не потребував нічого кращого. Ну, а ти працею, ніхто тобі не заважатиме. Немає сусідів, немає нікого... — Траян Баларев глянув на дружину, яка вийшла до сусідньої кімнати, щоб переповити дитину. — Отож я собі думаю: дід мій має розкішну хату, живе сам, то хіба ж не поступиться одною-двома кімнатами? Решта будинку лишиться й надалі в його розпорядженні. Працюватиме, як і досі, ще й світлі думки народжуватимуться в нього, коли зачує голосочки правнуків. А вечорами братиме діток на коліна й розповідатиме ті чарівні казки, якими й мене заколисував... Ти пам'ятаєш, — обняв діда за плечі автор славетної п'єси «Папуга у винограднику», — як я горнувся в твій халат, наче кошеня, а ти, поклавши долоню на мою голівку, тихо, як вечірній дощик, розповідав мені казку про Білосніжку й сімох гномів?

— Пам'ятаю... — сказав дід.

Траян пішов до своєї старої квартири, щоб узяти піжамки для дітей, коляску для немовляти та інші речі, необхідні на перших порах, а дружина взялася навести лад у південній кімнаті дідового дому, вікон якої торкалися віти розквітлих черешень.

Сталося так, як у тій казці про їжака, — його впустили під ліжку, а він заліз на подушку...

Поки Есеїст наливав чай, розхлюпоючи на скатертину, бо руки тремтіли, Мартин вийшов на балкон викурити сигарету. Він відчув запах смаженого перцю й подумав, що ці вечірні домашні пахощі надходять з кухні якогось сусіда, а побачив біля будинку навпроти вогонь. Полум'я лизало широке деко, на якому сичала й тріщала купа перцю.

— Провінційна хроніка... — всміхнувся Мартин. — Золотий час консервування...

Він уявляв, як аромат підсмаженого перцю, змішаний із духом оцту й запашистих трав, перелітає вечорами, мов ангел сну, через балкон його приятеля, коли той шукає на білому аркуші шлях до золотогої Терпсіхори або до Арістотеля, оспіваного в його есе, який мусить пробратися крізь Фермопіли власного болю, щоб прозріти...

— Чай холодне, — сказав Есеїст, вийшовши до гостя на балкон. — Споглядаєш вечірній пейзаж?.. Приємно дивитися на світ згори. Здається, ніби витягаєш ноги з вуличної багнюки, намагаючись розштовхати ліктями інших, прохолоплюючись уперед і залишаючи всіх позаду... Самообман, але приємний...

— Вдихаючи пахощі смаженого перцю, — Мартин потягся за склянкою чаю, — я гадував осінні дні у моєму рідному містечку. Там просто неба розкладали вогонь, варили мармелад і нам, дітям, коли ми поверталися зі школи, давали по ложечці — покуштувати... Досить пройти однією вулицею — й наївся, не треба обідати...

— Тут ми не повністю зберегли традицію. Смажимо перець і варимо компоти. До мармеладів ще не дійшли, — відповів йому Есеїст, вслуховуючись у зростаючий гуркіт машин на вулиці. — «Запорожці» повертаються! — докинув він і знову живий свого гостя на балкон.

Слова Есеїста прозвучали врочисто, мов речення з давньої хроніки. Мартин подумав: оце б побачити з піднебесся цього будинку, як з'являється сотня запорожців, оповита цокотом копит, як отаман неначе пливе в сідлі перед своїм почтом — його широчезні шаровари надуваються і спадають, мов ковальські міхи, довгий оселедець на бритій голові підскакує у такт прудкій ході коня, а величезні руді вуса сягають плечей... Уява малювала ставних супутників отамана в довгих

українських жупанах. Поли лежали на кінських спинах, а збоку гойдалися піхви шабель, жадібних до січі. Натомість Мартин побачив низку невеличких автомобілів із засвіченими фарами. Вони підстрибували на вибоїнах і наздоганяли один одного, перемовлялися задиханими голосами, неначе лаялись, а «двірники» постукували, ніби витирали піт з лобів збіднілих козацьких нащадків із бляхи...

— Повертаються з близьких і далеких сіл, перетворили на дачі покинуті батьківські хати. — Старий протер окуляри, змоклі від мряки. — Так щонеділі. Вавилонське стовпотворіння...

Два місяці тому він викликав таксі й, прождавши цілу годину водія, який бурмотів, що тут і диявол з дороги зіб'ється, поїхав до видавництва по коректуру своєї нової книжки «Ікар, та чи тільки він?» Щоправда, не зовсім нової, бо в ній були зібрані твори з давніших книжок «Еманація» та «Обов'язок — це все», але Есеїст додав десяток нашвидку написаних есе, як робив це неодноразово, і книжка зазвучала по-новому.

Він поклав коректуру в портфель і вирішив навідатися до свого старого будинку, прогулятися у черешневому садку, побачити правнуків і подивитись, чи прикриті троянди, бо надходила зима.

Поїхав і побачив картину, від якої потьмарилося в очах: садок був вирубаний. Деревя, які щоранку шкреблись вітами у вікно, щоб розбудити його, а в дощ радували тихим шелестінням, яке нагадувало мелодію флейти, лежали звалені біля огорожі.

Його зустрів онук Траян з опухлими від сну очима, хоч був обідній час, і по тому, як він вимовляв слова, старий зрозумів, що він допізна кружляв чарку.

— Убив сарну, — сказав Траян. — І покликав гостей. Прийшли повечеряти, та почалися цікаві розмови, всі лишилися до ранку... Заходь, — підхопив він під руку діда, — і не сердься за безлад у хаті. Ще не прибрали зі столу...

— А садок? — глянув на нього дід, губи якого побіліли від гніву. — Який варвар це зробив?

— Чому варвар? Я покликав дроворубів, щоб розчистили двір. Люблю англійський моріжок. Щоб була м'яка травиця — як оксамит під ногами. І серед неї — голландські тюльпани. Пригадай, скільки їх було на моєму весіллі... Чи є щось гарніше за голландські тюльпани?

Старий не зайшов до хати, де, мабуть, лежала кинута за крісло посічена шротом шкура сарни. Він пішов не попрощавшись, тримаючись за холодну огорожу, бо відчував, що ноги підламуються...

Дачники порозходились. На вулиці стало тихо, лише дощ періцив по спинах запорізьких нащадків, які тулилися біля парадних.

— Коло замикається... — Есеїст присунув стілець до радіатора. — Я почав життя в напівпідвалі, з вікна якого бачив лише черевики перехожих, а закінчу свій шлях у цій панельній коробці. Скільки довелося пройти за життя, щоб піднятися до шостого поверху. Але мені поталанило в іншому — звідси я можу дивитися на зірки, а навесні слухати забуті мелодії жаб... Знаю, ти завжди посміхався, бачачи, як я метушусь, шукаючи свій стілець у президіях. Звичайно, ти пам'ятаєш, колись я забув окуляри і потрапив не в той зал, де на мене чекали, а до сусіднього залу, де мав грати польський піаніст... Я піднявся на сцену й сів на вільний стілець, гадаючи, що інші з президії ще не встигли зайняти свої місця. Був би став посміховиськом, коли б не ти...

— Пам'ятаю, — сказав Мартин. — Шкода, що ти тоді не послухав того піаніста. А він грав «Брильянтовий вальс» Шопена як справжній чародій.

— Отож, крок за кроком, дійшов я до своєї найпочеснішої президії: до цієї порожньої кімнати з розкиданими по підлозі валізами... От я й думаю: навіщо було все це? Я міг би написати книжки про своє життя — але не написав. Чому? Не вистачило сил? Ні, я не ускладнював собі життя — я обрав легший шлях...

Мартин слухав і не вірив сам собі: невже ці слова промовляє знайомий йому самовпевнений літератор, для якого не було нездоланих перепон? Мабуть, учинок онука так його схвилював, що він зробив з того належні висновки.

— Я не розповів чесно і широко про своє життя, не провів нікого стежками, якими до мене приходила радість, не заглянув у його темні закутки, не згадав людей, яких любив і ненавидів! — театральні промовив Есеїст. — Ти краще за мене знаєш, любий Калинов, що справжні книжки — це нещадні сповіді письменника... Я чув, ніби мене називають флюгером, і глибоко ображався. Тепер розумію, що ті люди мали рацію...

Мартин глянув на нього здивовано. Він не чекав од Есеїста такої відвертості.

— Водопровідні труби гуділи за стіною мого колишнього напівпідвального житла, крізь стіни просочувалась волога, а я сидів і писав. Писав і рвав написане. Сам із собою ділився думкою, яка мене тоді тишила: «Рабе слова, ти мусиш пам'ятати, що служиш майбутньому. День сутній може дати тобі лише крихти, але завтрашній — коли тебе вже, може, не буде, — скаже тобі заслужене слово вдячності...» В ті роки продавалася хата з черешневим садком. Я проходив увечері повз неї й казав собі: «Чого це ти, дорогий друже, такий дурень? Живеш у вогкому напівпідвалі, в той час як менш талановиті побудували собі особняків і забагатіли. Невже й ти не можеш написати такі ж книжки: тут трохи кохання, зради, там постріл із пістолета, — й розпластаний на тротуарі?..» І я почав. Люди кинулися купувати мої книжки, бо хотіли дізнатися, чи розкається той, хто зрадив жінку, чи вирветься з пастки таємний агент... І одного вечора я тримав на долоні ключ від омріяної розкішної хати — важкий і ребристий, як ключ від старої фортеці.

— Зробивши перший крок, людина робить другий, — сказав Мартин. Він знав цю історію, але сповідь старого надавала їй нових відтінків.

— Тоді настало сп'яніння: я маю все й став невразливим. То був другий крок. А виявилось, я ступив на піщаний берег... Інколи мені сниться мій старий будинок, ніби я походжаю під кришталевими люстрами, зупиняюся помилуватись колекцією метеликів, яка прикрашала кабінет... А коли прокидаюся, бачу вгорі оцю засиджену мухами лампочку...

— Сподіваюсь, твій онук поживе там якийсь час і знайде собі підходяще житло, — спробував розрадити друга Мартин. — Не сидітиме ж його тесть вічно в тій Голландії, зрештою повернеться й купить йому на валюту розкішний будинок.

— Ти не знаєш мого внука, — відповів Есеїст. — Він — як папуга з його п'єси: якщо влаштується у винограднику, між зрілими гронами, то його й калачем звідти не виманиш... Е, та що там, я міг би... — забриніли в його голосі бадьорі нотки. — Суд був би на моєму боці, та що скажуть люди! Дивіться, мовляв, на цього старого егоїста, повчає своєю писаниною інших, а правнуків викинув на вулицю...

Мартин добре знав удачу старого літератора й був упевнений, що то нервова криза, яку він подолає, бо належить до тих, хто завжди знаходить вихід, не добираючи засобів.

Есеїст нервово походжав од вікна до дверей, знов нагадавши Мартинові старого коня, який утратив свої поліровані ясла, наповнені золотавим вівсом, і змушений скубати нужденну траву при дорозі. Але Мартин був упевнений, що старий кінь знову трусоне гривово, коли зачує звуки парадного маршу, і в його ході з'явиться впевненість жеребця, який рідко програє змагання.

Мартин подивився на годинник. Минала північ.

Він попрощався, відкотив комір плаща, спустився рипучим ліфтом і вийшов у дощ, щоб устигнути на останній автобус.

ОДНІЄЇ ТАКОЇ ДОЩОВОЇ НОЧІ, сидючи біля вікна свого будинку в Денвері, Чоловік із люлькою читав листа з Мюнхена, який покинув багато років тому.

Сестра Ірене повідомляла, що режисер, який любив знімати кінні змагання, минулої весни помер, а його дружина, Ірене, осліпла й потрапила до лікарні у Ванкувері. Їй треба якось допомогти, а найважливіше — вселити в неї надію, переконати її, як це вмів тільки він, що треба здолати відчай і жити, хоч хай там як...

Лист його зворушив, але чоловік не поділився новиною з дружиною. Звістка, мабуть, глибоко стривожила б її, бо між обома жінками виникла незвичайна

прихильність. Сказавши, нібито мусить з'їздити по службі на кілька днів до Канади, він подався в аеропорт, супроводжуваний дзвінким гавкотом вівчарки.

Прилетівши до Ванкувера, Чоловік з люлькою знайшов ту лікарню, купив у магазині поряд букет нарцисів і попрямував до ліфта.

Він уявляв, як Ірене здригнеться, зачувши його кроки, потім торкнеться квітів, і тонкі пахощі, проціджені крізь целофан, підкажуть їй, що це її улюблені квіти, які колись, найщасливішого літа, вони збирали удвох в Альпах.

І ось він сидів біля неї.

Дивлячись у її світло-сині, скаламучені сліпотою очі, в яких застигли напруження й дитяче здивування, Чоловік з люлькою згадував далеке літо в горах над Мюнхеном. Тоді вони з Ірене жили в маленькому будинку біля озера з гарною назвою Перлина Альп.

Надвечір після весілля вони надумали прогуляться до протилежного берега. Найняли човняра, влаштувались на лаві позаду й, дивлячись, як його широкі плечі, розпинаючи пропотілу матроську тільняшку, похитуються в такт веслам, попливли гладенькою вечірньою водою, в якій блищали зірки. Штани в човняра були закасані, і в дно човна впиралися його босі ноги з порепаними п'ятами. Облисіла голова сяяла під зорним небом, рідкі пасма посивілого волосся тремтіли на скронях, наче вилитих з гіпсу, а коли човняр обертався назад, Чоловік з люлькою бачив його схоже на зів'яле яблуко широке обличчя, а з-під кошлатих брів дивилися тихі, якісь незрозумілі, збляклі від старості очі...

Було хороше плисти в сутінках, відчуваючи подув вечірнього вітерцю, який немов запалював на плесі зірки. Та раптом навколо човна закружилися тумани, насунувши з усіх боків, наче під човном закипів величезний казан, нагрітий пекельним вогнищем. Човен тепер плив наосліп. Весла глухо хлюпали, туман огортав їх сивим клуб'ям, яке за кожним помахом ставало більшим і щільнішим.

Човняр натомився, підпер свою посивілу бороду руками й застиг.

Тоді з глибини, що димілася, долинули голоси. Спочатку Чоловік з люлькою подумав — то на березі, можливо, люди, можливо, сови, але згодом, коли човняр обернувся назад, він розгледів крізь туман його обличчя. Воно було бліде, з примруженими знебарвленими очима, мовби з них дивилися таємниці всіх часів. І коли дивні голоси почали виникати звідусіль, Чоловік з люлькою зрозумів, що човен тримається не на темній воді, а на плечах людей-невидимок, які повернулися з небуття. Він відчув страх, неначе сам Спокусник, прийнявши образ Харона, заманив їх у свій човен і тепер віз крізь тумани, крізь голоси мертвих душ до протилежного берега, звідки немає вороття...

Чоловік з люлькою обняв дружину, зняковілу й збентежену ще більше за нього. Він чекав, що жінка відповість йому ласкою, а побачив зовсім поряд її очі — нерухомі, як у сліпої. Вона дивилась у далечинь, а може — в глибину, в душу.

Чоловік з люлькою намагався розгледіти крізь туман обриси протилежного берега, але берега не було. Лише голоси то наближались, то зникали, наче невловний вітер розносив луну з пекла.

Скільки вони пливли? А може, стояли в тумані?.. Нарешті в небі знову з'явилися зірки, плеснула вода, і вони побачили на березі вогники.

То удалині світилися вогні їхнього дому.

Вони зійшли на берег, а Харон лишився прив'язати човна.

Це було ввечері після їхнього одруження...

Тепер очі Ірене були сповнені тишею того альпійського літа, коли в найщасливіші хвилини їхнього життя вплелось передчуття смерті. Тоді воно зникло з подувом нічного вітру, тепер тулилося в куточках широко розплющених, безвиразних очей, які колись блищали живими сапфірами.

Тепер у цих очах, наче в потемнілому від часу дзеркалі, він помічав ніжність днів, які назавжди канули в небуття, бачив у них своє обличчя, веселе й молоде, без жодної зморшки, бачив смарагд альпійських полонин, що відбивалися в озері, бачив, як Ірене поспішала боса йому назустріч, коли він повертався з берега...

Він ніколи не давав волі почуттям, умів учасно їх стримати, та цього разу відчув, що його проймає довгий, болісний трем, і він не поспішав його подолати. Це був трем далекого, наївного, злегковаженого кохання, якому страждання тепер надавало нових вимірів, і він розумів: якщо колись і мав багатство, то це було кохання до цієї самотньої й безпорадної жінки...

Він повернувся з Ванкувера і розповів усе Джоун. Обличчя дружини потьмарилось, вона теж висловила бажання поїхати до Ванкувера. Чоловік з люлькою нічого не відповів, бо відчував, що мусить побути сам біля хворої жінки, яка тепер блукала в хащах спогадів.

Його заповнили запізнілі, безнадійні почуття...

— Я їздив до Ванкувера й знову вертався,— вів далі Чоловік з люлькою. Мартин сидів і слухав. — Дружина зустрічала мене, як завжди, біля дверей, обнімала, але крізь її ніжність просочувався холодок, а коли вона питала про сліпу приятельку, я відчував у її запитаннях не біль і співчуття, а нещирі люб'язність.

Як кішка передчуває землетрус, так і Джоун відчула переміщення пластів у мої душі. Хоч жінка з ванкуверської лікарні нічим їй не загрожувала, Джоун почувала себе пограбованою, і це вражало її гідність... Та, що любила нестримних коней, викликала в мені співчуття, а потім збудила невитрачене почуття любові й відданості, й Джоун це знала, бо добре вивчила мій характер, вона була певна, що між нами з'явилася ледь помітна тріщина, яка й далі ширшатиме... Джоун не любила півтонів. Або любов, довіра до кінця — або нічого! А я не мав акторського хисту, не вмів показувати вигадані почуття або приховувати жарину, яка пече душу...

Повернувшись якось увечері з Ванкувера, я побачив, що вікна нашого будинку темні. Не почув гавкоту собаки, який ще здалеку вгадував мої кроки. Я відімкнув двері, засвітив лампу й побачив накритий для вечері стіл — на одну персону, з однією свічкою на срібному канделябрі. Біля нього лежав дрібно списаний аркушик. Я взяв його й прочитав:

«Любий друже!

Я пішла від тебе, бо кохала тебе. Я нарешті збагнула, що любов сліпа. Собаку взяла собі. Знаю, собака — це символ вірності, а вірність тобі ні до чого, бо ти не вмієш її цінувати.

Даруй.

Твоя Джоун».

Я запалив свічку. Порожньою хатою гуляла луна, коли я почав прибирати зі столу, так і не доторкнувшись до вечері. На скатертині блищав ніж, а в мене було таке враження, ніби його вістря встромляється в мене.

Почався період глухої самотності, і я знав, що так триватиме все життя...

НАСТАЛО ЛІТО. З вікна Есеїста було видно, як пшениці ряхтіли золотом на пагорбах,— аж очам ставало боляче.

Світ жив під знаком Лева. Золотаві лани погойдувалися від вітру — так господар сахарських пісків ліниво струшує гривною, випроставшись біля оазису.

Мало хто знав, що того дня, коли літо взяло в жменю зерно з першого снопа й підкинуло, щоб намілуватися його іскрами, і нахилилося, вдихаючи запах поту й надії, перед дзеркалом скромного житла, панелі якого потріскували від спеки, став усміхнений чоловік з намиленими щоками. Він чимось нагадував старого лева, гриву якого посріблили роки. Чоловік простяг руку до бритви й сказав тому, хто дивився на нього з глибини дзеркала: «Ну, любий друже, уподобались і ми з тобою переступити поріг свого вісімдесятиріччя...»

Це був Есеїст.

За кілька днів до цієї знаменної дати небо вкрилося щільною запоною з хмар, прогуркотів грім, і перші великі краплини помережили мозаїку на балконі Есеїста. Потім дощ набрав сили. Важкі пасма гоїдались і плескались між будинками. Достиглі ниви вдалині потемніли, вітер скуйовдив пшеницю й притис її до землі, і вгору піднялись випари, наче дим над згасаючим багаттям.

Небесне світило вже не трясло своєю палахкою гривою над світом, і тільки у відлунні грому вчувалося далеке рикання лева.

Дощ не вщухав, і Есеїст спочатку занепокоївся. Якщо литиме так і далі, то й зал у день його ювілею залишиться порожній. Був час відпусток. Люди роз'їхалися на морські узбережжя і в гори.

Але за мить Есеїст відігнав ці думки й уявив собі інше: як ідуть під дощем до театру шанувальники його скромної творчості. Це були не учні, яких пригнали сюди, як часто в таких випадках, щоб зал не лишився порожнім, а люди, в самій ході яких уже відчувалася гідність справжніх цінителів...

Над кожною головою похитувалась парасолька. Хвиля різнобарвних парасольок заповонила весь парк і потекла алеєю. Есеїст дивився на балкон своєї квартири. Дощові краплини падали на мозаїку й відскакували, а йому здавалося, ніби чує врочисту музику дощу по тих парасольках. В тому оркестрі чулись і флейти, й скрипки, а час від часу розлягався грім литавр, підкреслюючи маршовий ритм шеста...

Ця мелодія ще довго звучала б у його душі — і в години, коли дописував своє слово-відповідь віншувальникам на врочистому вечорі, й уночі, коли довго не міг заснути, втупившись у стелю. Та раптом подзвонив телефон і голос, у якому Есеїст відчув діловитість і чиновницький холодок, повідомив, що починається ремонт театру і ювілей переноситься на пізніше.

— На пізніше? На коли? Я старий і не маю часу чекати... — хотів був сказати йому Есеїст, але діловий чиновник уже поклав трубку, в якій ще довго чувся писк — неначе голе пташеня випало в дощ з гнізда й, вирячившись до старого, благало його простягти руку і зігріти в долоні.

Спочатку цей дзвінок засмутив і образив Есеїста: ним знехтували, його зневажили! Але потім він сказав собі: «Я належу до тих, хто може терпляче чекати, якщо треба — зціпивши зуби. Сподіваюсь дожити до кінця ремонту...»

Ремонт розпочався. Ніхто не знав, скільки він триватиме.

Саме в той час, коли Есеїст найдужче карався й мучивсь, у двері подзвонили.

Він відчинив і побачив на сходах високого, огрядного, років під сорок чоловіка в мокрому плащі, що облягав його плечі. В його вицвілих бровах теж ряхтіли дощові краплини. Поруч з ним стояла десятирічна дівчинка з синьою стрічкою в волоссі, що підкреслювала синяву її очей.

— Я керую літературним гуртком у нашому кварталі, — відрекомендувався чоловік. — А це найздібніша представниця молодших класів, де потяг до мистецтва нестримно зростає...

Дівчинка підхопила пальчиками поділ коротенької спіднички й присіла в завченому кнісені.

— Ми прийшли висловити радість із приводу знаменної події, що наближається: підсумок перейденого вами шляху, — сказав покликаний бути керманічем квартального літературного корабля. — Прийшли розділити радість усіх мешканців передмістя, які мають своїм сусідом такого уславленого майстра слова, і повідомити, що готуємо святковий вечір на вашу честь. Цей вечір, може, й не буде таким імпазантистим і врочистим, як вам належить і як буде в іншому місці, але в нас ви відчуєте тепло нашої любові й глибокої вдячності...

— «Хто людям усе віддає, той вдячності й любові заслуговує...» — продекламувала дівчинка уривок із свого вірша. З цим віршем, трохи підправленим її бабусею, яка кілька десятиріч тому пробувала перо, дівчинка брала участь у змаганні молодих талантів і дістала заохочення.

— Я зворушений вашим запрошенням... — схвилювано сказав Есеїст.

Він думав, що мало хто, крім його найближчих друзів, згадає про цю скромну подію, а от аматори з передмістя перші прийшли засвідчити свою любов, і представниця наймолодшого покоління вітала його такими проникливими віршами, що він просльозився, крізь товсті лінзи окулярів дівчинка з синьою стрічкою здавалась йому волошкою, що погойдуеться на тонкій стеблині.

Суботнього вечора, коли в передмісті мало відбутись оте врочисте вшанування, просторий, як ангар, зал завчасно виповнився людьми. Дехто поприходив з дітьми, ті галасували й ганяли між рядами. (Це триватиме доти, доки

наперед складена президія підніметься на сцену,— тоді діти чинно посідають коло батьків.) Дехто тримав місця для родичів і знайомих, уперто обстоюючи захоплену територію. Треба сказати, були в передмісті й такі, хто й не чув про наближення цієї події. Вони спокійнісінько об'їжджали своїх запорізьких коней і, прислухаючись до їхнього форкання та їржання, гнали салопом до далеких країв свого дитинства, щоб сапати картоплю, мов пліснявою, вкриту ліловими квітами, або обприскати виноградники, що буйно розрослися.

Есеїст думав, зал буде прибраний просто — саме таким, простим і непоказним, було і його життя. Йому й на думку не спало, що на сцені повісять його портрет,— щоправда, не дуже вдалий, створений місцевим художником. На портреті ювіляр був без окулярів, у чорному костюмі й чорній краватці, підмоджений і усмінений. Він не сподівався, що під портретом, через усю сцену, простягнуть стрічку з натхненними словами, які склав керівник літературного гуртка: «Бентежний і тернистий шлях відомого митця».

Есеїст побачив усе це, ввійшовши до залу. Його зустріли бурхливими й нестихаючими, як пишуть у газетах, оплесками. Глянувши на свій невдалий портрет, він попрямував живим коридором на святково прибрану сцену. За ним пішли й інші члени президії. Серед них був і Мартин Калинов, якого запросив старий літератор. Мартин розглянувся по залі, чи не побачить друзів та родичів ювіляра, але нікого не вдрів, навіть онука з правнучатами. Може, ювіляр не запросив їх на цю скромну врочистість у передмісті, щоб запросити на іншу — пізніше, коли скінчиться ремонт театру. А може, вони спізналися, бо ж надворі лило, невдовзі прийдуть, струшуючи біля входу мокрі парасольки.

Школярі-оркестранти, з'юрмившись перед сценою, підняли фанфари і заграли так безладно, аж вікна в переповненому залі задеречали. То був сигнал, знайомий Мартинові: в цирку його рідного містечка той заклик звучав перед появою дресированого лева або перед початком смертельного стрибка акробатів.

Зараз на сцену не вийшов лев, хоч фанфари провіщали його царствену ходу, й підперезаний широким поясом акробат не злетів з трампліна в карколомному сальто. Рипучими сходами вийшов на сцену щупленький дідусь у чорнім костюмі — ювіляр. Він намагався йти бадьоро, до цього його закликали фанфари, але кавалерійські ноги підгинались, а застелений зеленим сукном стіл розпливався, бо сльози затуманили очі.

Нарешті він сів. Зарипіли стільці, сперлася ліктями на стіл президія. На хвилину запала тиша. Той, хто вів поетичний корабель мілкими й глибокими водами передмістя, зійшов на трибуну й зачитав своє слово голосом капітана, охриплим від південних пасатів. Він енергійно перегортав сторінки, наче зашкарублий від морської солі щоденник, час від часу хапався за трибуну, а здавалось, то керманіч тримає штурвал, якого виривають хвилі.

Слухаючи промову, Мартин думав, що Есеїст ось-ось скине піджак, бо стало млосно, й ті, хто сидить поблизу, побачать крізь сорочку сніжно-білі, гостренькі янгольські крильця, які заворушаться, готові до польоту, а старий, стиснувши лікті, намагатиметься приборкати їх, щоб не полетіти вгору, незручно витягши ноги (може, й черевки спадуть), і всі в залі побачать, як він летить на небо в своїх тісних невинуваних штанах...

Ох, ювілеї, ювілеї! Були роки, коли їхня лихоманка охоплювала міста й села, як колись золота лихоманка охопила була засніжені обшири Аляски...

У переповненому залі одного з таких містечок Мартин Калинов прочитав гасло: «Слава й честь нашому землякові! Наслідуйте його приклад!» Земляк сидів, підставивши облісілу голову розжареним прожекторам. Зблиски фотоапаратів засліплювали йому очі, й він ніяково поглядав на розкішно виписане гасло, яке звеличувало його, хоч кілька років тому він відправив у будинок для престарілих рідну матір, яка переїхала була жити до нього в столицю...

Одному письменникові, який оспівав свої дитячі роки, коли був вівчариком, земляки подарували чорне каракульське ягня з білим на шийці. Ягня бекало й пручалося, письменник чемно всміхався, хоч йому було не дуже приємно згадувати своє вівчарське минуле, тоді ягня обурилось, і пошитому спеціально до свята костюмі ювіляра побігла на підлогу цівка...

Ще один ювіляр, який зростав під південним сонцем Пиринського краю, після бучного вшанування повірив, що він справжній Орфей, лише не тримає арфи в руках. І коли його увінчали, мов древнього Пана, вінком з виноградної лози, він

вирішив почастувати все містечко: звелів викотити просто на вулицю барило й написав на ньому крейдою:

«Причастись до еліксиру Діонісія,
як причащаєшся до широго вірша!»

То були рядки з його популярної книжки, яку він подарував опівночі в найрозкішнішій кімнаті готелю німфі, що увінчала його перед тим виноградною лозою...

Есеїст не роздягся, й крильця, які доповідач пришивав до його плечей нитками лестоців, лишилися невидимі під піджаком, легендарним піджаком, що обтирав спинки багатьох стільців у багатьох президіях. Есеїст підвівся й, відчувши, що ноги його не тримають, схопився за різок столу — аж потяг на себе скатертину, тоді спроквола попрямував до трибуни. Думав кількома словами подякувати за шану, прийняти приготовлені для нього квіти (їх він завжди вважав красномовнішими від слів будь-якого красномовця), тоді податися додому трохи полежати, бо цей напружений день надто його втомив, і слухати, як злива змиває сказані з трибуни слова — так багато слів! — лишаючи саму правду про його життя: голу й ребристу правду, як недбало викладену мозаїку на балконі.

Хотів був зробити так, але внутрішній голос йому підказував, що більше може не бути такого свята в його житті, бо театри інколи ремонтують роками, а людина не знає, коли увреться її життя. Тож Есеїст сягнув до кишені, де лежала промова, написана для відкладеного торжества в храмі Мельпомени, розрівняв аркушки долонею, наче боявся пропустити якусь літеру, й почав читати.

У залі уважно слухали розповідь про його дитинство, про драні сандалі; в яких він ходив до школи, про любов дитини з передмістя до книжок. Згадав він і про виснажених важкою працею батьків-бідняків, які наставили його на тернистий шлях слова, і коли дійшов до найсуттєвішої частини своєї оповіді, голос його затремтів од хвилювання:

— Я знаю, мій скромний доробок не гідний такої шани,— мовив він тихо. — Ви більше ніж переоцінюєте плід моєї ниви, бо хочете, щоб наша земля-годувальниця мала ще одного доброго орача. Спасибі вам!

Орач витер чоло. Долоня його змокрила.

— Я ночами висиджував над білим аркушем,— вів далі він. — Але тепер збагнув, що безплідною була б моя праця, якби не відчував поряд ваш подих, якби ваша рука не спрямовувала моє перо, коли шукав потрібне слово. Спасибі вам!

До кого він звертається? До пам'яті давно померлих батьків? До музи — незмінної супутниці його життя? — питали себе мешканці віддаленого масиву.

Лише Мартин не шукав відповіді на це питання. Він знав, Есеїст підготував промову для відкладеного торжества, й чільне місце в ній відведено тому співбратові по перу, який чіпляє ордени до вилоги і розподіляє місця — в першій лаві чи в кінці літературного легіону, де йдуть рядові трудівники слова. За довге життя Есеїст пересвідчився, що слів ніколи не буває забагато. Слова — сходи, інколи рипучі, вичовгані, але вони завжди ведуть угору...

— Спасибі за великодушність! — проказав Есеїст, сягнувши очима по залі, неначе шукав того співбрата по перу, який приносить коробочки з орденами. Проте двері, за якими періщив дощ, не відчинилися.

Есеїст відчув, що погано бачить. Він поправив окуляри, але слова не стали знову рядками на білому аркуші, а розпливлися, йому здалося, що вони падають на його черевики... У вухах почулося свистіння, наче вдалині протягло загудів паровоз. Есеїст хотів гукнути: «Води!», але не встиг нічого сказати, тільки в горлі захрипіло, на якусь мить він побачив люстру, яка здалась йому орденом, причепленим до вилоги бетонного ангара. Він захитавсь, окуляри впали. Його змертвілі очі ковзнули по рядах...

А надворі періщив дощ, немов аплодуючи по закінченні сумної вистави, якій не судилося бути зіграною вдруге...

КОЛИСЬ МАРТИНА КАЛИНОВА захопила була в горах ожеледь, він цілу ніч мерз у холодному зворі, потім довго хворів, а коли зрештою видужав, то думав, більше ніколи не потрапить до лікарні й ніколи вже не ходитиме алеями, не топтатиме тіней дерев, не ходитиме довгими білими коридорами, де тхне карболкою й панує гнітюча тиша. Думав, ніколи вже не прогулюватиметься широкими подвір'ями лікарень недільного дня, коли відвідувачі розгортають на траві довгі

рушники й, незручно підібгавши ноги, обідають, оточивши того, хто через силу жує шматок пирога і, мерзлякувато горнучись у лікарняний халат, намагається вдавати бадьорого. Мартин Калинов сподівався тішитись розквітлими деревами не з вікна лікарні, а крізь скло автомобіля, який нестиме його понад бурхливими річками, що піняться, наче сміються, повз рожеві, розгойдані вітром яблуньки. Думав, кришталеві дзвіночки жайворонків, яких він чув позавчора в задимленому передмісті, провіщали йому щасливу весну, та сталось інакше...

Він знову йшов до лікарні, нашвидку склавши у валізу найнеобхідніше, рука терпла, бо книжки були такі важкі, аж випинали потерту коричневу шкіру валізи. Передчуття неминучої біди йшло за ним невідступно, як власна тінь.

Вранці, коли йому зателефонували з лікарні, щоб опівдні був на відведеному йому ліжку знайомої чотирнадцятої палати, він саме розгорнув свіжу газету. Подивився на годинник — була дев'ята. За кілька годин він мав рушити до трамвая, щоб, може, більше ніколи не повернутись додому. І Мартин Калинов розглянувся довкола. Мусив завершити те, що не встиг раніше. Він поспіхом поголивсь у ванній, урізався й довго не міг зупинити кров — добрих півгодини. Доки вдягся й поховав до шафи непотрібні речі, розкидані на стільцях, годинник уже показував десяту. Мартин Калинов згадав, що обіцяв наступного тижня здати до журналу переклад віршів, і сів переписувати їх, плутаючи літери. Коли переписані начисто сторінки лягли на стіл, стрілки годинника показували одинадцятку.

Мартин відчував, як неблаганно сиплються піщинки невидимого годинника, як цівочка піску здригається, мов золота нитка, котрою годі зв'язати неблаганний час, як унизу зростає конус утрачених хвилин, а вгорі лишається дедалі менше піску. Вперше в житті Мартин Калинов з'явився того відчуття, якого зазнає астматик під час нападу: не вистачає ковтка повітря — ти зіпаєш, мов рибина, широко роззявивши рота, а небо дивиться на тебе байдуже. Є повітря для птаха, повітря для черв'яка, повітря для змії, а для тебе не лишалось й ковточка... Йому, який легковажно витратив стільки днів і ночей і часом з досадою думав, як повільно плине час, тепер не вистачало тих останніх зернятків у пісковому годиннику, які здавались безцінними перлами. Чи кидася легковажно на вітер свій час той, хто розмовляє з дівчиною в парку, приставивши велосипеда до лави? Може, природа обдарувала його нескінченним часом? Мартин глянув на годинник. Миті втікали, як стривожені мурашки. Лишалось всього кілька хвилин до визначеного часу, й він відчував, як незакінчені справи скочуються кудись, мов снігова куля з крутого схилу.

Собака, який уранці крутився біля Мартинових ніг і ласкаво торкався його мокрим носом (це було запрошення прогулятися в парку), тепер стояв біля дверей з провислим хвостом і дивився тривожними очима. Цей лагідний, сумний погляд тварини промовляв, що коли б вона могла, то нізащо не дозволила б своєму збентеженому господареві переступити поріг хати й рушити в невідоме...

Опівдні він увійшов до лікарняної палати. Двері відчинялись, так само тонко порипуючи, як і тієї зими. Цей звук пролунав бадьоро в тиші білих коридорів, і чоловік, який лежав під вікном, відкинувши ковдру (було тепло — стояв червень), обернувся до нього.

Мартин витримав погляд високого кістлявого чоловіка, виснажене хворобою тіло якого окреслювалося під зеленкуватою піжамою. В нього було грубо висічене обличчя з одвислими щоками, з капшучками під чорними, як вуглини, очима, навколо очей зібрались глибокі зморшки, а шкіра нагадувала глиняні борозни, вириті зливами.

Замість того, щоб привітатися до незнайомого, він трохи підвівся на подушці, в яку була втиснута його велика голова з вінком рідкого сивого волосся, нахилився й дістав з-під ліжка циліндр, обтягнутий чорним шовком; такі циліндри Мартин бачив у циркових фокусників. Закасавши рукави, хворий почав довгими пальцями порпатись у шовковій глибині циліндра. Через хвилину почувся шурхіт крил і звідти вилетів горобчик — розкуйовджений і чорний, наче сидів не в білосніжній підкладці циліндра, а в димарі давно не чищеної печі. Горобчик злетів до стелі, вдарився в штукатурку, потім об шибку вікна; та, зрозумівши, що потрапив у пастку, знову почав кружляти над ліжками і шукати дірки, щоб вилетіти у парк, який зеленів за вікном.

— Це моє до вас вітання,— сказав чоловік з глибокими борознами на

щоках. — Я фокусник і покликав горобчика, щоб він зустрів вас. Подивіться, як шукає виходу. Чи знайде? Якщо впевнений у своїх крилах — не залишиться тут довго. Хтось прочинить двері, і він випурхне в щілину, або ми з вами його пожаліємо, відчинимо вікно й випустимо... Я багато років працював у цирку,— провадив Фокусник. — Намагався розважати людей, уселяти в їхні душі відчуття, що диво поруч. А якщо є диво, то є й надія... Я взяв і сюди цей циліндр, із яким ніколи не розлучаюся, щоб не забувати й собі у важкі хвилини, що диво може трапитися будь-коли...

Він пішов одчинити вікно. Кімната наповнилася пахощами зелені. Горобчик відчув поклик безмежних просторів, зробив коло пошани над чоловіками, які схвилювано дивились на нього, й зник над верхівками дерев, тріпочучи закіптюженими крилами, які під червневим сонцем раптом зазолотились...

— Вам легко, — сказав Мартин. — Можете заманити біль, згорнутий, як змія, в циліндрі, стиснути двома пальцями і викинути через балкон... Я не володію такою таємницею. Я перекладач. Усе життя служив слову. Брав слова на одному березі річки і, як Харон, перевозив на другий. А тепер, можливо, і сам сяду в човен немилосердного діда й почую удари його весел...

— Я володію лише маленькими дивами, — відповів Фокусник, нахилився й поставив циліндр під ліжку. — Великі дива підвладні лише долі.

Він ліг, піднявши своїми маслакуватими колінами ковдру, і зосередив погляд на стелі, немовби читав у тріщинах штукатурки таємничі знаки. Це забуття тривало кілька хвилин, і з його рівномірного дихання Мартин зрозумів, що той засинає.

Довгі вечори минали в розмовах. Може, тому, що ці двоє мандрівників по країні болю, як писав Мартинів приятель Есейст в одній із своїх книжок, опинилися між чотирма стінами... Обидва з особливим задоволенням згадували свої подорожі, зустрічі й прощання, розповідали про веселі випадки і сміялися доти, доки санітарка, приклавши палець до вуст, нагадувала, що час спати.

Навколо лампочки над їхніми головами кружляли дрібні сині метелики, й коли лампочку вимикали, Мартин ще довго чув шурхання крилець.

Фокусник, мабуть, чув і інші звуки, бо напружено прислухався, й Мартинові здавалося, що той подумки розмовляє з невидимою людиною, яка задає йому запитання. Ця таємна розмова відбувалася доти, доки сон стуляв повіки Фокусника й кімната сповнювалася його тихим диханням: чоловік поринав у сновидіння, наче у високу траву, яка змикалась над ним ласкавою хвилею. Мартин думав, що Фокусника до ранку огортатиме таємниця блаженного мороку, та вже за мить чув його збентежений шепіт. Потім голос різкішав, переривався й рипів, наче ринь під ногами. Мабуть, невидимий учасник діалогу не дозволяв знехтувати себе і, вимовляючи крізь зуби свої запитання, чекав відповіді. У такі хвилини голос Фокусника ставав тихим, благальним, і якби Мартин увімкнув світло, певно, побачив би його безпорадні очі...

З ким розмовляв цей чоловік довгими ночами? Може, раптова пропасниця кришила його слова і затишала їх у глибіню сну, як річка тягне стукітливе каміння, а може, в ці години приходив Спокусник, якому чоловік продав свою душу за таємницю дива, а тепер господар вимагав розплати?.. Важкою була розмова з ним, і слова Фокусника болісно свистіли, неначе чиясь рука стискала йому горло...

Мартин думав, що вранці вже не побачить отого циліндра під ліжком, його взяв сердитий нічний відвідувач. Але циліндр виявився на місці, тільки лежав бока, бо хворий кидався вночі.

Отже, угоду із Спокусником не було розірвано...

Фокусник підводився, розминав м'язи, аж суглоби порипували. Він пробував ходити по палаті, ступаючи обережно, навпомацки, немовби нічний гість розсипав на підлозі товчене скло.

У пообідні години вони прогулювалися подвір'ям.

Липи саме розквітли, гілля гойдалось, а Мартинові здавалося, що то мерехтять хмари бджіл... Порозстібавши довгополі халати, які маяли від свіжого вітру, хворі ходили доріжками навколо лікарні й перемовлялися підкреслено жваво. Мартин дивився на них і думав, що то пасажири поїзда, чия кінцева

зупинка, може, й не так далеко, та мало хто з них уявляє в цей виповнений пахощами червневий день, що по той бік парку, за крайніми деревами рейки поїзда заросли травною... Можливо, кожен сподівався зійти на передостанній зупинці, де не чатував нещадний чорний залізничник...

Найвеселішим за всіх здавався Фокусник. Він ходив енергійно, халат його метався на всі боки, а зморшкувате обличчя сяяло пилком відцвітаючих лип. Мартин дивився й не вірив, що це та сама людина, яка вночі марила й давилася словами, неспроможна відповісти невидимому співрозмовникові на його нещадні запитання.

— У мене був приятель,— розповідав Фокусник. — Пасічник. Я дивився, як він ходить між вулицями в роїську бджіл, мов володар з почтом. Він казав, що побоюється знімати сітку з обличчя, бо бджоли по очах розуміють, коли в нього нечисте сумління. До бджіл він завжди ходив лише з добрими думками... Цей чоловік зробив бджіл своїм божеством, а їхнє гудіння стало, мабуть, його молитвою...

— Люди вигадують собі богів, щоб було до кого звернути свою душу,— сказав Мартин. — І знати, що всевидюче око стежить за їхніми добрими і поганими справами. Око, яке може карати...

— Вночі я дивлюсь із вікна на Вечірню Зірку, яку вважаю оком Всесвіту, і, перш ніж заснути, питаю себе, чи був мій день гідним того світла, яким обдаровує мене небо? Якщо я зробив комусь навіть крихту добра, то небесне світило це помітило.

— Звучить, як казка... — всміхнувся Мартин.

— Але ця казка повертає до чистоти дитячих років,— заперечив Фокусник. — Тоді дива, швидкоплинні дива, не були в циліндрі, який ви бачите під моїм ліжком... І я заповів душу тому, хто може зберегти в мені тасмницю тих див. А не подумав про те, чим розплачуватимусь...

— Усі ми заповіли свої душі комусь. Прикро, коли той хтось виявляється Лукавим...

Якось уранці до палати зайшов лікар. Не пожартував, як завжди, не переповів нового анекдота, від якого сам щиро сміявся, відкинувши голову назад, випнувши борлак і сяйнувши дрібними, як у миші, зубами. Сьогодні Мартин побачив на його обличчі тінь утоми чи роздумів, а не веселі промінці, які завжди вигравали під густими бровами, коли він відчиняв двері палати і підходив до чийогось ліжка. Ця тінь не зникла з обличчя лікаря й тоді, коли він підійшов до вікна і світло ранку ковзнуло по його вилицях.

— Калинов,— промовив він, сівши на ліжко до Перекладача й подивившись на його ковдру, на якій окреслювалися бліді руки з нервовими пальцями. — Один поет сказав: «Крокуємо устеленою квітами стежею й навіть не думаєм про те, що насувається й на нас тінь новочасної Голгофи...» Я прочитав ці слова вчора, гортаючи стару антологію... Тридцять років тому я легковажно перегорнув би сторінку й усміхнувся: «Яка там Голгофа, коли все навкруги квітне й сміється!» А тепер іноді торкаюся чола, щоб уявити собі, де буде терновий вінок, коли настане час випробування...

Це вже був не той жартівник. Від цих слів обличчя лікаря залякало, мов уламок мармуру, який навис над Мартиновим ліжком і міг щомиті впасти на нього. Це змушувало шукати іншого змісту в сказаному, й Мартин зрозумів: наближається година, коли і він сам рушить до своєї Голгофи в зім'ятому лікарняному халаті, сподіваючись, що, може, якась іскринка надії зблисне в перевернутому під сусіднім ліжком циліндрі Фокусника...

— Побачимось завтра на світанку в операційній... Усе буде якнайкраще,— сказав лікар і важко підвівся, аж ліжко рипнуло. За вікном був свіжий ранок, і Мартин відчув, що коли зараз же не відчинить вікно, то гримне на підлогу й задихнеться.

Цілий день він мовчав, вдивляючись у вікно. Пташки весело й безтурботно дзьобали сухі, пожолоблені пелюстки відцвілих лип, які подовгу гойдалися в повітрі. Коники в левадах скрекотали так тонко й тихо, що його вуха, звиклі до цієї мелодії, сприймали її як неодмінний фон літньої тиші. З неї вихоплювався

дзвін кіс — пагорб навпроти був схожий на хлопчачу голову, грубо острижену ножицями, «під драбинку», чувся брязкіт посуду в їдальні, де накривали столи до обіду...

Фокусник, який у важкі хвилини знаходив слова розради й заспокоєння або відшукував на дні циліндра таємницю, здатну воскресити до життя, тепер лежав, поринувши в дрімоту чи в роздуми, а ковдра на його піднятих колінах нагадувала кручу, якою стікав сухий струмок його болісного дихання.

Світло ввечері вимкнули рано. Мартин сподівався заснути, але сон не йшов. З міста долинав глухий гомін, наче об підніжжя лікарні билися хвилі. А лікарня світилась вікнами, наче важкий корабель, поставлений на якір біля причалу ночі. Мартинові здавалось, ніби він чує ритмічний гуркіт моторів, уловлює кроки на палубі, протягле рипіння — певно, то піднімали якір, щоб невдовзі корабель, зробивши велике півколо біля причалів і розплескавши широкі, вигнуті хвилі, вирушив у дорогу — до безкраїх просторів чи підводних скель, які чекають, щоб корабель напорівся на них...

Корабель не рушав. Він лише похитувався під чимраз дужчими ударами хвиль, і це заколисувало Мартина.

Він побачив цяточку, яка мерехтіла в півморозі. Спочатку подумав, що то світлячок, який хтозна-як опинився у засинаючому місті. Та, придивившись уважніше, зрозумів, що то блимає оком щур, який, певно, виліз із глибоких трюмів. Щур сидів біля шафки, підібгавши довгого голого хвоста, нюшив повітря і не зводив з Мартина очей. Мартин також пильно дивився на нього й намагався вгадати, за чим прийшов нічний гість.

Зашуміла вода, стікаючи прогнилим жолобом. Заплескали металеві лотоки, й над ними зарипіло млинове колесо.

Мартин відчув прохолоду — його оббризкало водою, мокре волосся прилипло до чола. Він глянув угору й зрозумів, що пірнає у спінену воду під млином коло свого рідного містечка, а неподалік його найкращі друзі порпались у підводних ямах. Спіймавши велику червоноперу рибину, яка забилася в їхніх руках, вони передали її Мартинові. Торба, перекинута через його плече, наповнювалася. Риба в ній ворушилась, тіпалася, й він відчував спиною її агонію.

А коли взяв од хлопців найбільшу рибину й підвівся, щоб покласти в торбу, побачив пацюка, що підібгав хвіст і зіщулився на бантині, як оцей, що сидів зараз біля шафки: сивий, шолудивий. Щур сидів на бантині й дивився пронизливим поглядом. Мартин з переляку мало не крикнув, хотів був закинути торбу з рибою й тікати звідси, бо відчув огиду до щурів. І все-таки він стояв і стояв, хоч тут було заборонено ловити рибу, міг почути Лісовий цар — гроза браконьєрів, страхопуд у зеленому, мов царська корона, кашкеті, чий козилок і кокарда блищать від рицинової олії. Малий Мартин навіть уявив собі, як той, спершись ліктем на прогнилий жолоб, повільно знімає карабін з плеча...

Ці Мартинові думки, здається, накликали біду, бо коли він, зачувши кроки, озирнувся, то побачив, що греблею йде не хто інший, як сам Лісовий цар... «Тікаймо!» — розпачливо крикнув Мартин, зняв із плеча торбу з рибою і, закинувши її у вир, кинувся втікати, а за ним побігли й інші хлопці.

Але Лісовий цар, притиснувши карабін ліктем, перейняв їх з другого боку й поманив до себе. Навколо млина росли високі верби з дуплистими стовбурами й мерехтливим сріблястим листям. Хлопчаки, залякнуті між ними, наче в пастиці, зачаровано дивились у темне око спрямованого на них карабіна.

— Хто ловив рибу? — процідив Лісовий цар крізь великі, як біб, зуби.

Мартин мовчав. Інші навперербій виправдовувались, що прийшли тільки викупатися під млином.

Очі Лісового царя набрякли холодом, неначе найхолодніші підводні ями, й він повторив:

— Хто ловив рибу, питаю?!

Запанувала мертва тиша, тільки вітер свистів у дулі карабіна. Тоді до Мартина підійшов його найближчий приятель і Мартин відчув на своєму лобі холодний поцілунок.

— Ви можете йти... — мовив Лісовий цар і так стиснув Мартина за лікоть

своїми чорними й кривими, як ковальські цвяхи, пальцями, що аж сухожилля затріщало.

Мартин прокинувся. Незручно лежав, рука отерпла й нею наче повзли мурашки.

Небо на сході просвітліло. Вузька ясна смуга над дігтярно-чорними верхівками тополь свідчила про те, що нескінченна ніч невдовзі відступить і крізь щілини в хмарах ударить світловий потік.

Находила година, коли виводять приречених.

Мартин колись читав, як відлунюють кроки катів у коридорах, як скрегочуть ключі, як приречені підводяться, тягнучи по підлозі кайдани, і їхній вигук: «Прощайте, товариші!» б'ється об стіни, неначе шукає виходу, але всі виходи замкнені.

Досі він не раз намагавсь уявити, що відчуває людина, йдучи на смерть, і що бере в неї гору: страх, самовладання чи почуття гідності? Тепер він уже це знав. У ньому боролися тривожне чекання й страх, думки про кінець і надія, що, може, ще не все втрачено... Мабуть, тому, що спав надто мало й тривожно, він почував себе на диво бадьорим і спокійним, тільки трохи шуміло у вухах, як після нічної варті в казармі...

Він чув усі шуми ранку: повільне дихання Фокусника (цієї ночі його пощадили співрозмовник, і він спав міцно), шарудіння темного листа й протяглий гудок поїзда за вікном, шипіння шланга в парку, струмись якого поливав ще сонні квіти.

І в ці звуки раптом ухопився тупіт чобіт з коридора.

Кроки наближалися, стояв такий ляскіт, неначе зі стін падали на підлогу шматки бляхи, й коли двері рипнули, Мартин підвівся в ліжку, зрозумівши, що настав час випробувань.

Чоловік, що зайшов, своєю ходою і поставою нагадав Лісового царя: кремезний, неначе витесаний погано вигостреною сокирою, яка залишала рубці на сукуватому стовбурі, його коротко острижена голова здавалась важкою і круглою, як річковий голяк.

— Це ви — Калинов? — подивився він на Мартина примруженими очима. — Готуйтеся, зараз поїдемо. Коляска біля дверей...

— Я давно готовий. — Мартин накинув халата. — Але нащо коляска? Як бачите — можу йти сам...

— Так наказано! — підійшов до нього чоловік і стиснув його руку такими ж залізними пальцями, як у Лісового царя. Мабуть, боявся, що хворий утече.

І тоді сусід заворушився на ліжку, відкинув ковдру й ступив босоніж на підлогу. Непевна хода свідчила, що він ще не прокинувся. Очі його були заплющені, він ішов з простягнутими руками, наче сліпий, щоб не наштовхнутися на столик біля стіни.

Фокусник глибоко вдихнув, і в грудях у нього захрипіло, неначе рипнули двері. На його губах спалахнув слабенький вогник, немов їх торкнули запаленим сірником, від дихання вогняний язичок розрісся, застрибав, а з горла почали вихоплюватися спалахи — складчасті й прозорі, мов з печей для вапна (в роки Мартиногового дитинства такі печі світили вночі своїми циклопськими очима під горбом).

Стіни в кімнаті запалахотіли, наче їх охопила пожежа. Ще мить — спалахнуть ліжка, займуться у вазі прив'ялі квіти, потріскається фарба на припалих пилом дверях і полум'я перекинеться на горішні поверхи...

Той, що мав поставу Лісового царя й тримав свою жертву лещатами, ступив крок назад, не зводячи ока з людини, охопленої полум'ям, а потім грюкнув дверима палати.

— Ось ліфт! — кивнув він на освітлене віконечко.

— Піду пішки, — відповів Мартин.

Вони пішли, їхні кроки відлунювали в коридорі.

Мартин гадав, що двері всіх палат відчиняться й сонні очі дивитимуться, кого ведуть, але ніхто не показувався. Лише дві тіні повзли по стінах або спадали на підлогу, й лампочки, наближаючись, знову витягали їх до стелі.

Дісталися сходів і почали підійматись на другий поверх. Торкаючись металевого поруччя, Мартин відчув різкий холод. Це його страшенно розхвилювало, але він нізачо не прийняв би руку з того поруччя, щоб до кінця пережити відчуття холоду й болю.

Це були ознаки життя, яке згасало й вартість якого він збагнув аж тепер, ідучи нескінченними сходами до невидимих і невідомих поверхів.

Між двома якимись поверхами Мартин побачив крісло і на ньому — книжку. Хтось читав увечері й забув. Вона нагадала Мартинові про стелажі в його домі, про сторінки, яких давно не торкався. Йому захотілося погортати чужу книжку, щоб відчутти дух паперу й друкарської фарби, це щоразу викликало в пам'яті найкращі хвилини життя. Але супутник так само незворушно йшов поруч і так само невблаганно стискав його за лікоть.

Мартин почав задихатися. Невже Голгофа, про яку йому вчора нагадували, така висока? І чому він не відчуває на своїх плечах тягар хреста? Його груди насили вдихали ранкове повітря, яке свистіло в ніздрях і колело тисячами голочок. Напевне, так жадібно ворухить зябрами викинута на пісок рибина, відчувши, що останні хвилини життя вислизають...

Нарешті перед ним відкрився просторий зал, де на нього чекали. Від раптового світла Мартинові засліпило очі. Яскравий водоспад пробив стелю й заливав тривожним мовчанням операційний стіл, розкладені біля нього скальпелі, що виблискували, мов розжарені. Одягнені в біле люди стояли посередині залу й про щось розмовляли — мабуть, дуже веселе, бо їхні плечі здригались від сміху.

Зачувши кроки, вони обернулися, й Мартин побачив пальці з натягнутими на них лискучими рукавичками, обличчя, сховані за широкими марлевими масками (йому здалося, що маски гіпсові), і лише очі, що дивились на нього зосереджено поверх пов'язок, свідчили: трагічного пагорба, про який згадував лікар, уже досягнуто...

За хвилину, розпластавшись навznak, обличчям до засліплюючих ламп, затагнутий пасами, які врзалися в руки та ноги, Мартин відчув ніздрями дотик холодної маски. З неї лився аромат меду й квітів, а йому здавалося, чиясь рука підносить йому губку з оцтом, про яку йдеться у стародавній євангельській легенді.

— А тепер пригадаймо, як ми в школі вчилися рахувати,— сказав схований за марлевою пов'язкою чоловік. — Один, два, три...

Мартин почав повторювати за ним, але відчув, що язик не слухається, спробував кліпнути повіками, але зрозумів, що світло, яке лилося зі стелі, запечатало їх, і повільно полетів між поверхами, які похитувались, наче пухкі хмари.

Він спускався на землю, легший за крилатки відцвітаючих лип у парку, на які дивився з вікна лікарняної палати. Спускався з незвіданим досі блаженством, а навколо розлягалася величезна, неходжена тиша, яка виступала з небуття...

МАРТИН ПОБАЧИВ ШЛЯХ БІЛЯ ПЕРЕСОХЛОГО ПОТОКУ з кам'яним річищем і кількома мілесенькими калюжами, в яких бовтались сірі, як порох на дорозі, пухирчасті жаби...

Він відчув ступнями м'який дотик до глибокого порошу, який здіймався вгору за кожним його кроком. Жаби здивовано споглядали витріщеними очима самотнього подорожнього. Не знялася й бабка з лілового будяка край дороги. Верби там поріділи, й Мартин побачив розлогу долину з левадами, скошеними так низько, що на піскуватій землі були помітні проорані косами дуги,— широкі півкола, які нашарувались одне на одне. Озвалася сойка, й Мартин, простеживши її звивистий політ, помітив удалині високе самотнє дерево.

Вирішив відпочити в холодку, розлитому під деревом темним озерцем, в опаленому спекою полі — й рушив далі.

Мартин підійшов ближче. Дерево виявилось старе, розтрошене блискавками, подовбане дятлами. Дуб. У його холодку зібралися люди,— мабуть, чабани. Вони сиділи кружка, їхні спини мірно похитувались, і Мартин відчував, яким, певно, смачним був для них шматок хліба — їхня злидарська трапеза.

Мартин гадав, що ці люди обідають, та помилився: коли вони обернулися,

щоб відповісти на його вітання, він побачив марлеві маски на їхніх обличчях, а над масками — очі, здивовані його несподіваною появою.

Руки в цих незнайомих просвічували крізь жовтаві слизькі рукавиці й лежали на колінах. Здається, варто було заглянути в їхнє коло, щоб побачити на траві сніжно-біле покривало, а на ньому — скальпелі: такі ж, як бачив того ранку, коли його вели сонними коридорами лікарні. Він заглянув, і очі його засліпила купа сокир, так вигострених, що леза видзвонювали од ледь чутних голосів дивних людей, які схилились над ними.

Тоді той, що був найближче до Мартина й дивився на нього гарячковими й пронизливими очима, зрозумівши його збентеження, проказав приглушеним маскою голосом:

— Ми — театральна трупа з будинку престарілих, що в селі за пагорбом. Репетируємо п'єсу про смерть дуба. І прийшли сюди, щоб розіграти сцену його загибелі...

Люди заворошилися, повільно підводячись, їхні лоби знову потемніли й зморщилися, і Мартин повірив, що це справді старі люди, яких привела сюди їхня дивна пристрасть.

— Я йду здалеку й думав перепочити в холодку під старим деревом,— сказав Мартин. — Поле спалене сонцем, ніде більше ні деревинки...

— Дуб має загинути,— так само повільно і глухо сказав чоловік, допитливо примруженими очима якого ніби дивився сам Сатана. — Так хоче Той, волі кого ми підкоряємося...

Ці слова, здається, були сигналом до дії, бо всі побрали сокири й заходились випробувати вістря. Від того прозорі рукавички продирались, показувалися пальці, темні й вузлаті. Потім усі поставали довкруг стовбура й, розчепіривши ноги та випроставши плечі, приготувались рубати.

А дуб стояв замислений, дивлячись у небо очима птахів, які причаїлися в його гілках. Йому й на думку не спадало, що люди замикають навколо нього свій ланцюг, стаючи плечем до плеча, щоб не було щілини, крізь яку можна було б урятуватись.

Удари посипалися з усіх боків.

Спочатку дуб і не ворухнувся, ніби не відчував їх. Тільки мурашки тривожно заметушились у тріщинах кори й щиголь, здивовано виглянувши з дупла, пропищав, зробив коло над головами дроворубів і пірнув у густу крону.

Дуб зазнав багатьох бур на віку, блискавки пропалювали його до самого серця, і тепер він міг з поблажливою усмішкою зносити гру цих аматорів з будинку престарілих, які розмахували сокирами і крізь марлеві маски, мов заклинання, проголошували давно завчені репліки. Він усміхнувся б їм поблажливо й повів би далі свою розмову з небом, якби не відчув у ритмічних ударах не гру здитинених від старості акторів, а жорстокість їхніх душ, у яких прокинувся демон знищення.

Дуб ворухнувся, гілля затріщало, і на голови дроворубів посипався град жолудів. Діди зупинились на мить, підняли руки, щоб захиститись від несподіваного граду, й, з хрускотом топчучи жолуді стоптаними черевиками, ще щільніше оточили дуб і знову замахали сокирами, тільки тріски летіли. Діди вже не кидали своїх завчених реплік, а мовчки рубали так, як кат рубає свою беззахисну жертву.

Упевненість у власній силі розпалила їх і звеселила, вони щось вигукували, їхні руки нагадували магічний танок, піт стікав обличчям. Енергійними змахами діди почали кидати під дуб свої акторські костюми, зривати мокрі марлеві маски й порвані слизькі рукавички.

Густе марево, яке висіло над виснаженим посухою полем, раптом розвіялося, Мартинові тепер стало краще видно, тінь дуба посвітлішала. Вдивляючись в обличчя дроворубів та їхній старомодний зім'ятий одяг,— з гострими вилогами та широкими холошами, які носили під час війни,— Мартин одкривав під зморшками незнайомих досі людей знайомі риси, вгадував у куточках висхлих од спраги губ тінь давно забутих усмішок і здивувався, збагнувши, що цей дивовижний літній день провів у полі, під самотнім дубом, з однокласниками, з якими не бачився майже піввіку.

Вони його теж не впізнали.

Актори з будинку для престарілих стояли перед ним у колишньому своєму випускному вбранні, в якому багато років тому зібралися були в читальні його рідного містечка,— галаслива, охоплена нестримною радістю лавина, що

спускалась курними вулицями, визволившись від суворох учительських очей, рипучих парт, які досі кайданами сковували їм руки й ноги, від шурхотіння журналу, над котрим схилився вчитель, обираючи чергову жертву, щоб викликати її до дошки. То була справді нестримна лавина, що вирвалася на волю з застібнутої на всі гудзики учнівської куртки, натхнена вірою в майбутнє, сповнене таємниць і розчарувань...

Які галасливі й захоплюючі були останні дні в гімназії!

Випускники спізнавалися, заходили до класу, коли вчитель уже починав урок, Сиділи за партами, недбало поклавши ногу на ногу, розхристані, без білих комірців, за що ще місяць тому могли отримати знижену оцінку з поведінки... Дівчатка приходили на уроки дрібно завивши волосся, мов негрятянки, вбравшись у блузки з прозорого шовку, під якими окреслювалися тугі, спраглі до пестошів перса, і ще тиждень тому суворі вчителі тепер дивились на них, великодушно всміхаючись... У перерву патлаті гімназисти, вже закинувши кашкети, не ховалися до просочених хлоркою туалетів, щоб покурить, а спокійно диміли сигаретами на подвір'ї гімназії. Лише кілька днів тому директор ганявся за ними, як кат, а тепер спокійнісінько проходив мимо, вдаючи, ніби нічого не бачить.

...Сокири дзвеніли. Старе випускне вбрання морщилося на спинах дроворубів, і тріски летіли мало не в обличчя подорожнього, що зупинився біля дуба...

Мартин з великим хвилюванням чекав випускного балу.

Це було перше значне свято в його житті.

Готувались до нього задалегідь. Не було грошей на новий костюм, та й купити тканину було важко в ті военні роки, тож залатали лікти на старому піджаку з коричневого шевйоту, який носив його покійний батько. Піджак був завужений у талії, пошитий за тодішнім журналом мод найкращим кравцем містечка. Ну, а штани довелося взяти старі, від учнівської форми, випнуті на колінах, блискучі, наче відполіровані, — мотлох із штапелю. Мати їх попраля, ретельно випрасувала й повісила в шафу, щоб чекали свята. Гірше було з череви-ками, але й тут якось викрутилися. Їхній сусід вислідив і вбив собаку одного чабана, нишком облупив його в лісі, а шкуру дав вичинити в Митровцях — заблуканому гірському хуторі, де жили добрі чинбарі...

Кумедно стиснутий у талії старим батьківським піджаком, у нових рипучих черевиках з великими й круглими, наче яблука, носками, Мартин ішов вулицею й ніяк не міг позбутися відчуття, що від нього тхне псиною. Він прямував до міської читальні, виблискуючи намащеною брильянтином чуприною, певний, що за порогом жовтого обшарпаного будинку на нього чекає справжнє щастя...

Декому з його однокласників придбали туристичні черевики на залізних шипах та підковах, і хлопці так грюкали по тротуарах, що перехожі оберталися.

Таке взуття було приступне хлопцям з багатих родин. Черевики виробляли з твердої буйволячої шкіри, що натирала кісточки, але була дуже міцна, не рвалася... А де брали таку шкіру? Це була таємниця. Хтось купував буйвола, нишком від властей забивав, обдирав у лісі й, запхавши шкуру в лантух, кивав п'ятами, покинувши в хащах рожеву обідрану тушу буйвола з приплюснутою головою й безпорадно задерними ногами; на ратиці потім сідали сороки й ворони.

Шкура опинялась у митровських чинбарів, яку вони, за тиждень-два вичинивши, обмінювали охочим на двадцятикілограмову бляшанку смальцю чи бідон гасу. Ну, а шевці вже кроїли тверду, аж дзвінку, шкіру.

Ворони й сороки, хрипко крячучи, злітались на дух падала. Цілі хмари гайвороння вилися над бідолашною твариною, яка ще вчора покірно ходила в ярмі, а ввечері бряжчала цепом над яслами з оберемком сіна. Птахи спочатку викльовували очі, тоді пробивали тунелі в стужлому череві, і вже за кілька днів у хащах лишався обгризений кістяк білий-білий, наче вирубаний з мармуру каменярем...

Ритм сокир ставав чимраз напруженішим. Леза неблаганно заглиблювались у товстезний стовбур дуба, і з його дупла, яке відлунювало гуркотом, наче в порожнечу падало кинуте зі скелі каміння, з'явився пугач. Він здригався, засліплений світлом, похитувався, учепившись у край дупла, втупивши у безмежність жовті невидючі очі, далі змахнув крилами й полетів. Кількома ривками важкий птах вибрався з-під крони, врізався у розжарене сонце й спалахнув. Мартин устиг побачити вогняну кулю, яка в мить перетворилась на сіру хмару й засипала попелом його очі...

Випускний вечір почався веселим галасом. Музиканти на сцені грали танго й вальси, лампи кидали світло на інструменти, мідь сліпуче блищала, й здавалося, що сама музика випромінює сяйво. Хлопці в кованих черевиках (серед них були й ті, хто тепер розмахував сокирами біля дуба) незграбно тупцювали на дощатій підлозі, намагаючись увійти в ритм, наступали дівчатам на ноги й червоніли.

Була така гра: взявшись за руки, хлопці смішно підкидали ноги, наче дерев'яні чоловічки, дівчата сплітали руки у високу арку, під нею проскакували захекані танцюристи, притопуючи кованими черевиками; серед них були й ті, хто тепер грав на випаленому сонцем полі останню дію п'єси про смерть дуба.

Тоді Мартин дивився на них усміхаючись, бо його друзі нагадували ярмаркових паяців, і він потішався, спостерігаючи, як незграбно протискаються вони в своїх темних костюмах під білою аркою. Якби знав тоді, що через багато років доля закине цих хлопців у будинок для перестарілих, самотніх і безпорадних, що вони рубатимуть дуба з живлющою тінню серед спаленого спекою поля,— інша картина вималювалася б перед його очима: білі дівчата, що сплели руки в дугу, здалися б йому схожими на обгризені ребра буйволів у пустищах, а хлопці, які смішно підстрибували,— на ворон, що вовтузяться в цих ламких білих ребрах...

Музиканти заграли вальс. До Мартина, який стояв самотній і сумний у кутку (він завжди сумував під час веселощів), підійшла найвродливіша в гімназії дівчина, яку він таємно й безнадійно кохав. Зеленоока красуня підхопила кінчиками пальців свою широку зелену спідницю, вклонилася й промовила тихим і, як Мартинові здалося, ніжним голосом: «Дами запрошують». Відчувши на своєму обличчі її подих, Мартин почав невміло кружляти. Дівчині було дуже весело. Вона повертала голову, її розкішне темне волосся розсипалося й торкалось Мартинового обличчя, а спідниця маяла й пливала поряд, наче зелена хмара...

Захоплений мелодією давно забутого вальсу, Мартин раптом почув, як стовбур дерева лунко тріснув. Цей звук вивів його із забуття, він глянув угору: крона дуба загрозовито хилилася, він зрозумів, що випустив мелодію невміло виконуваного учнівським оркестром вальсу і що її підхопило листя вмираючого дерева.

Гілки, мов од раптової віхоли, злетіли догори й закружляли, як смарагдова спідниця безнадійно коханої дівчини, яка подарувала йому своє короточасне кохання...

Дуб з тріском упав. Гілки від удару трощилися й летіли до неба разом зі своєю розлогою тінню.

З коріння дуба виповзла змія, звиваючись на порепаній землі між гострими трісками, й засичала, втупивши у дроворубів палахкі очі.

Діди перелякалися, покидали сокири й, не озираючись, незграбно побігли за пагорб.

Змія, напевно, була охоронницею старого, розпростертого на землі дерева. Вона поповзла стовбуром, ніжно оповиваючи його, наче хотіла обняти. Але дуб не відчував її ласки. Він був мертвий...

МАРТИН ПРОКИНУВСЯ ВІД ГЛИБОКОГО СНУ, наче вибрався з густого, липкого мулу, й над силу розплющив повіки. Наркоз вивітривсь, але боліла голова, і скроні наче стягував металевий обруч.

Речі в незнайомій кімнаті розпливалися, й перше, що він побачив, була схожа на хмаринку біла пляма; вона поволі схилилась над ним, ледь відчутно торкнулась його плеча. Він придивився уважніше і,— хоч перед його очима пливло густе марево, як того полудня, коли діди рубали дуба,— встиг роздивитись: то був лікар, який учора нагадав йому вірші про Голгофу. Його губи, чорні, мов обвуглені, розтяглися в усмішці, за ними показалися рідкі, дрібні, як рисові зернятка, зуби. «Якщо почне говорити,— подумав Мартин,— вони повипадають на ковдру і прибиральниця потім їх визбирає в жменю...» Але чоловік, що нахилився над Мартином, не переставав сміятися, зуби його стрибали, виблискуючи бісером, однак лишалися на своїх місцях, ніби спаяні повітрям, що свистіло в них.

— Ну, любий водолазе, ти досяг дна і знову піднявся на поверхню... — застрибали рисові зернятка. — Тепер можеш спокійно зітхнути, опуститися на пісок і зняти з обличчя налиплі водорості...

Слова звучали, як уривок з незнайомої книжки, й Мартин знову пригадав учорашні вірші про Голгофу. Мабуть, лікар звик користуватися чужими думками — це йому здавалося більш вишуканим.

— Котра година? — спитав Мартин ледь чутним голосом. Навіть найменше зусилля завдавало йому нестерпного болю.

— П'ятнадцять хвилин на третю.

— Оце так довго рубали дуба... — тихо вигукнув Мартин і знову поринув у марево. Лікар не збагнув, що він каже, підвівся з ліжка й вийшов.

Сон тепер був для нього порятунком.

А Мартин не спав. Він відчував, що тісна, як каюта, палата похитується під ударами хвиль, а коли вони відкочуються в безкінечність, ліжко порипує.

У південне вікно, за яким видніли верхівки сосен з великими лускатими шишками, вливалось світло літнього полудня, в палаті сяяли труби, краники, металеві підставки, екрани, на яких стрибали оранжеві цифри, балони з киснем, дроти й нейлонові трубочки, якими Мартин був обплетений, наче велегенський павук, обравши його своєю жертвою, довго й старанно плів навколо нього павутину. Нейлоновими трубочками стікали краплини в його ослабле тіло. Він дивився, як повільно відділяються вони одна від одної, і йому здавалося, ніби то краплі нескінченного дощу, які тихо падають, націлені в одне й те саме місце, і довбають біль, як краплина непомітно довбає камінь під стріхою...

Мартин чекав ночі як порятунку, але вона затримувалась. Почервоніле на заході небо довго ганяло перисті хмари над верхівками далеких сосен, неначе намагалося скинути з себе тісну сорочку, а сорочка весь час брижилася на спині. Нарешті безкраї простори над горами зблідли, повітря задзвеніло — мабуть, озвалися вечірні цвіркуни, й на шибці затремтіла перша зірка.

То був час, коли Мартин залишав (коли ж це було востаннє, чи не кілька років тому?) незакачену сторінку й лягав спати. Тоді собака Звездана, яка досі лежала біля його ніг, заслухавшись у цокання друккарської машинки, підхоплювалася, стріпувала рудими лисячими вухами й теж підходила до ліжка. Вона привітно гарчала, смикала ковдру, щоб лягти поряд, уможувався біля подушки, торкаючись носом до його щоки, й засинала. Мартин слухав дихання щирої істоти, яка вселяла в нього рівновагу й вечорами наповнювала душу тихим спокоєм.

Тепер теж надходив час відпочинку і споглядання, але звуки близької ночі були інші — свистіли крани, з яких бив тугий струмінь кисню, незграбно, наче мурашки, краплини наздоганяли одна одну в нейлоновій трубочці, і не було собаки, яка скочила б на ліжко, щоб подивитись на Мартина співненими невимовленою любові золотавими очима й торкнутись його щоки вологим носом...

...Сучка з великими одвислими сосками відчула кроки господаря й ще когось незнайомого, нашорошила лисячі вуха й вишкірилася. То був Мартин.

— Цуценята в сусідній кімнаті, — пояснив господар дому і причинив двері.

Сучка була насторожі й увесь час, поки Мартин, схилившись над кошиком у кутку, розглядав пухнасті кульки, загрозово шкірилась.

Одне цуценятко — біленьке, з рудими плямами на голові, спині та хвості, він узяв і попрямував до зупинки трамвая. Цуценя назвав Звезданою через безліч маленьких плямочок, розсипаних на мордочці, мов зірочки.

Цуценя спокійно спало в нейлоновій торбинці. Воно не знало, що ніколи вже не повернеться до рідного дому й не уткнеться мордочкою в теплий живіт матері.

Так тривало кілька хвилин, потім цуценя здригнулося, відчувши недобре, почало дряпати торбинку, прорвало нейлон і, здивовано глянувши золотавими очима на переповнений трамвай (пасажир розчулено всміхався до собачати), заскавчало так жалібно, що навіть водій озирнувся.

Мартин гладив свою маленьку супутницю по голові, ніжно говорив до неї, притулюючись щочкою до її мордочки, але цуценя скавчало.

Коли Перекладач увійшов до свого будинку й рушив сходами нагору, цуценя вгамувалося. В квартирі було тихо, лише чинара шуміла під вікном, не було ні гуркоту трамвайних коліс, ні скреготу на поворотах, і Мартинова гостя з рудими плямочками на мордочці заспокоїлась.

Вона спала в нього на руках доти, доки Мартин її зсадив. Тоді підвела голівку й повільно, хитаючись на своїх коротких ніжках, пішла обстежувати незнайомий світ. Понюхала стіл, обійшла його і знов повернулася, заглянула під ліжко, звідки вийшла обліплена павутинням, торкнулася носиком етажерки з книжками, довго нюхала горщик з розквітлим блідо-рожевим кактусом, а коли втомилася, лягла в кутку біля каміна, віткнулась мордочкою в животик і заснула.

Мартинові казали, що собаки самі обирають собі місце в новій оселі. Він постелив на цьому місці ковдрочку, й відтоді щовечора, коли телевізор замовкав і ставало тихо, маленька гостя захарашеної книжками квартири, улюбленою господаркою якої вона невдовзі мала стати, сонливо похитуючись, протискалася між ніжками крісел, робила кілька кіл по ковдрочці, неначе втоптувала високу траву, лягала й утикалася мордочкою в животик.

Мартин купив повідок і щоранку виводив собачку на прогулянку до парку — колишнього садка, де вишні й груші сяяли в пору цвітіння сліпучою білизою, а в їхніх вітах борсалися горобчики. Цуценя сіпалося, бо ремінець здавлював шию, впиралося, коли треба було переходити вулицю, — передні лапки насилу долали високий бордюр, а важке тільце плюхалося на асфальт.

Ці прогулянки підбадьорювали Мартина. Добрих двадцять років жив біля старого парку, але досі не знаходив часу прогулятися його алеями, посидіти на лаві й подивитись, як крутяться в небі сріблясті вихори вишневого цвіту, навітшати каштанами, що нагадують у травні сріблясті свічки, випити кухоль пива в ресторані біля мосту й відчутти в різучій піні холод снігу на гірських верхах...

Мартин брався до білих аркушів, а собачка влаштувалася коло його ніг, дивилася ніжно й віддано своїми золотавими очима, аж поки зморено засинала...

А до нього тепер сон не йшов. Морок за вікном лікарні став такий густий, що не стало видно навіть чорних сосен, Мартин міг розрізнити сосни лише в ті хвилини, коли знімався вітерець, — тоді зірки зникали (віти, гойдаючись, витирали їх з вікон), а невдовзі з'являлися знов, ще більші й іскристіші.

У коридорі почувися кроки. Хтось торкнув двері й увійшов. Мартин не розплющив очей — світло від лампи дратувало його; він насунув на обличчя ковдру. З рипання залізної підставки біля ліжка він зрозумів, що прийшла сестра замінити банку з глюкозою.

— Котра година? — Мартин відсунув ковдру.

— Близько півночі, — відповіла сестра й глянула на екран, яким повзли, роблячи різкі зигзаги, зірочки, наче розтривожені мурашки, житло яких зруйновано чиймись кроками.

Серце боролось за смертью, задихалося і падало, мов людина, яка потрапляє ногою в яму, а тоді знову бралось вгору, то повільно, знесилившись, то поквалливо, немов утікаючи від когось дуже страшного, й тоді Мартин скронями відчував чатуючі кроки т і є ї, що вже стільки годин нишкла по кутках білих коридорів і терпляче чекала, — тільки в о н а вміла чекати так.

— Спробуйте поспати, — сказала сестра й безгучно, як і ввишла, зникла за дверима.

Темрява надворі густішала. Мартин відчував її як твань, що нашаровувалася на нього, і від кожного його руху народжувався глухий звук чавкання, наче липку грязюку повільно перемішували. Щось подібне можна було спостерігати біля його рідної річки, коли в багнище лізли розморені спекою буйволи.

А може, настала ніч, яка вже не матиме кінця?..

Почувся гудок. У Мартина не було певності в тому, що це паровоз повільно випускає пару, щоб рушити в темряву. Може, то зарипіли ноші в коридорі? Але Мартин ухопився за думку, що раптово виникла в голові, як хапається задиханий від бігу пасажир за ручку останнього вагона, коли поїзд уже рушив. Мартин дав цьому, напевно ж, примарному поїздові везти його крізь глупу ніч...

Він уже й не пригадував, скільки часу дослухався до скреготу буферів позаду. Сподівався, розплющивши очі, побачити світло вокзалу або низку дерев, які із свистінням пролітали за вікнами вагона, натомість побачив, що вгорі вікно світлішає, верхівки сосен окреслюються чіткіше, і на товстій шишці принишкла пташка, чорна, наче вуглина.

Пізніше, коли небо ще дужче зблідло, він упевнився, що це синичка...

ОДНОГО ТАКОГО РАНКУ у вирубаному черешневому садку Есеїста з'явилися садівники. Вони повантажили на віз викопані пні, на місці яких чорніли купи землі, наче викинутої з кротячих нір, підгребли траву і, поставивши біля огорожі кошики з великими, як кулаки, цибулинами голландських тюльпанів, почали творити для нового господаря англійський моріжок. Подвір'я, очищене від дерев, які густо сплітали гілля, затінюючи вікна, тепер здавалось удвічі ширшим, і незвична порожнеча запанувала над ним, бо не було ні листя, що бавилося б з вітром, ані птахів, які б щебетали до пташенят, що повистромляли з гнізд розкриті жовті дзьобики. «Але порожнеча має свої переваги,— думав Траян Баларев, стоячи біля вікна. — Погляд не затримується на зайвих дрібницях, не зупиняється думка, не заплується в спогадах... Це світ, який ти мусиш створити сам, як Творець, за шість днів, щоб на сьомий, сівши відпочити, побачити плоди своєї праці...»

Шість днів працювали садівники, творячи світ, про який згадував автор «Папуги у винограднику», і коли на сьомий день сіли відпочити, то не побачили розкішних плодів своєї праці, а лише купи мокрої землі й витолочену траву. Але вони закопали в землю таємницю майбутнього двітіння, і Траян Баларев, спершись ліктями на підвіконня, міркував не стільки про буйння тюльпанів, яке мало через один-два місяці осяяти, мов ранкова зоря, стіни його будинку,— Траяна більше хвилювала думка, що поховані в землю цибулини мусили воскреснути, незважаючи на те, що їм загрожували кроти й черви, і розкрити свою чашечку, схожу на дитячу долоню, в якій тріпочеться бджола чи метелик...

Це воскресіння хвилювало його, бо нагадувало долю його п'єси «Папуга у винограднику». І вона довгі місяці була похована у мовчанні, п'єсу обминали літературні кроти, які хотіли згризти її коріння, але вона, мов той тюльпан, пробилась крізь землю, а коли розкрився її розкішний, як писали пізніше, букет, ті самі кроти, перетворившись на пістрявих метеликів, почали кружляти над рожевою чашечкою, хоч їхні крила не пурхали, а лише видавали тонкий, пронизливий звук, схожий на оплески, коли завіса тріумфально спускається.

Але й ще щось, не менш дороге серцю, нагадували ці поховані в землю цибулини. Вони пробуджували спогад про його весілля, коли одного морозного зимового дня через місто урочисто рухався білий лімузин, уквітчаний гірляндами тюльпанів, які спеціально доправив літаком з Голландії батько нареченої. Нагадували цибулини про довгу весільну подорож тією північною країною з мокрими, туманними рівнинами, з готелями, вікна яких дивились на сиві канали Амстердама, у яких наче осів попіл, або на майдан у центрі міста з пам'ятником (Траян уже й не пригадував, кому — чи не Христові), де патлаті молоді блукачі та їхні схожі на жебрачок супутниці сушили білизну. Нагадували йому про вечори біля Гааги, де нескінченні парки горіли тюльпанами, наче вогнища, які морок не міг загасити, вони і вночі висвічували небо загравами... Якось увечері, коли Траян з дружиною прогулювалися тюльпановою галявиною біля затоки, він, наче юнак, охоплений пристрасною, розирнувся, щоб не побачили перехожі селяни, розкинув плаща на траві — і під серцем його дружини зажевіла іскринка нового життя.

Хлопчик народився за тисячу кілометрів од того холодного моря, в мансарді Траяна Баларева, почав ходити, й вигнуті в колінках ноги свідчили про те, що в його жилах тече кров славетного прадіда — Есеїста. Але мовчазність і меланхолійність первородного Траянового сина нагадували про північну затоку, де не лише тихі хвилі повільно плескались об берег, а й чайки безгучно ширяли в небі, неначе ковзали по низьких хмарах.

Прийшла весна, пригріло сонце, і роса на моріжку в Траяна Баларева виблискувала аж до обіду. Тюльпани буйно розрослись, пробивши землю гострим, наче кавалерійські шаблі, листям, квіти запалахкотіли на високих стеблах, й онук Есеїста, дивлячись спросоння на них з вікна своєї спальні, уявляв, що на газоні вишикувався й чекав його появи взвод гвардійців у пурпурових гусарських капелюхах, із смарагдовими шаблями, піднятими на-караул.

Але поки він готувався до цієї врочистої церемонії, щоб пройти між шергами, на моріжок вибігли обидва його сини, осідлавши вербові лозинки.

Хлопці гасали не стежками, а навпростець, через газон, обминаючи лиш острівці тюльпанів, на мить зупинялися біля огорожі й іржали, наче їхні дерев'яні коні, ставши дибки, готувалися перестрибнути кам'яний мур. Потім вершники знову бігали між квітами, розмахуючи руками й немовби насилу втримуючись на ковзких сідлах своїх жеребців... Тюльпани, які їхній батько вставив поряд з пером як найважливіший символ до сімейного герба, в дитячих душах викликали не священний трем, а уявлення вечірнього табору, де солдати переслідуваної ними армії розіклали вогнища, сидять і вечеряють, затиснувши між колінами алюмінієві казанки. Їм і не в голові, що їх підстерігають два вершники, які за мить полетять, вигукуючи й розмахуючи шаблями, і все рознесуть ущент...

А мати, вийшовши на балкон розвішувати білизну, дивилася на своїх дітей, що розшарілись від бігу, й здавалося їй, що таку ж радість відчують вони, осідлавши й бронзового коня з пам'ятника на сусідньому майдані, — кінські м'язи ворушитимуться під їхніми тугими, наче скоби, ніжками і подих коня обдаватиме їхні вії. Мати дивилася на тюльпани, що осявали дітей, і згадувала свою першу подорож до Голландії.

П'ятнадцятирічною, щойно закінчивши навчальний рік, вона полетіла до батьків на літні канікули. Літак довго блукав у хмарах, які сріблилися низько під ним, схожі на старовинні міста з баштами та замками, й коли нарешті завіса прорвалася, літак став рожевим. Дівчина подумала, що його пофарбував захід сонця, — невже так швидко смеркає тут? — але, зазирнувши в проїму між хмарами, зрозуміла, що сяйво йде від розквітлих унизу тюльпанів... Наближались до Амстердамського аеропорту, і літак пішов на посадку. Дівчина спостерігала, як на обличчях пасажирів вирає відблиск тюльпанів, і думала з дитячим переляком, що літак, торкнувшись посадочної смуги, може спалахнути від вогнів, які охопили все поле, і перетворитися на попіл...

Вона дивилася на тюльпани у зеленому дворі і згадувала інший, ніжний вогонь, який зажеврив через кілька років у її душі, перетворивши ці скромні квіти на символ життя.

Траян Баларев, освіжений ранковим душем і старанно поголений, теж дивився на своїх малюків, які так само гасали на загнаних конях, дивився на тюльпани і думав про той вечір, коли вбив великого оленя.

Траян Баларев з внутрішнім тремом пригадавав ту мить, коли, побачивши, як олень виглянув з глибини лісу й зупинився на галявині, підняв рушницю і прицілився. Розкішні роги оленя вимальовувалися на тлі неба, наче вирізьблені із золота. Олень труснув ними, щоб збити гілочку, яка заплуталася в них і зробила їх негарними, й задивився на людину, що стояла неподалік. Ця мовчазна розмова могла завершитися захопленою усмішкою людини вслід оленеві, що зникав у лісі, потрискуючи сушняком. Але її перервав постріл Траяна Баларева. Величний лісовий красень закружляв, упав навколішки, забивши морду в траву. «А тепер підведися!» — сказав онук Есеїста, який не вперше з цікавістю спостерігав агонію смертельно пораненої тварини. Олень підкорився йому, наче дресирувальникові в цирку: підвівся на хисткі ноги, сподіваючись побігти, та захитався. «А тепер піруєт ліворуч!» — диктував мисливець. Його жертва болісно затанцювала, роги обважніли, наче налилися свинцем, і олень упав на землю.

— Покажу дітям рану, щоб упевнилися, яке снайперське око в їхнього батька! — усміхнувся Траян Баларев, вдивляючись у живий струмінь крові.

Кров мала колір тюльпанів з Амстердама. Суха земля не встигала її вбирати, й широка пляма темнішала, перетворюючись на густу, мов з дьогтю, калюжу...

Після цієї події вікна великого будинку кілька вечорів не згасали допізна. Лунала музика, час від часу розмови стихали й чувся дзвін келихів. Голови гостей то торкались одна одної, наче люди за святковим столом чинили змову, то раптом розхилилися, й вибухав гортанний сміх... Той, хто не знав Траяна Баларева, міг подумати, що господар святкує річницю весілля або день народження котрогось нащадка. Навряд чи кому спало б на думку, що приводом став забитий у горах олень. Саме з цієї радісної нагоди в розкішній ідальні старого будинку зібрався

співбрати по перу з обох боків барикади, як полюбляв висловлюватись Есеїст, хоч і не мав рації: всі фактично перебували по один бік барикади, але хтось улаштувався на її сонячній узвишші, а хтось тулився в затінку, завжди важкому й вологому.

Онук Есеїста обдирав оленя так ретельно, наче відділяв лезом не шкуру від м'яса, а одну від одної аркуші книжки, з яких міг дізнатися про щось невідоме. Шкура сповзала тихо, немовби вітер ворушив опале листя на околиці лісу, де пролунав постріл; оббілована туша випростовувалася і легшала; у такт рухам ножа рівномірно постукували по підлозі роги, наче секундна стрілка невидимого годинника лічила нетривкі хвилини сп'яніння мисливця.

Траян Баларев розрубав тушу точно посередині — хребці хрустіли й відкривали срібний шнур спинного мозку. Він узяв частину туші й відніс на кухню, щоб з неї приготувати їжу для першого бенкету, а лопатку, яка ковзала в руках, аж він ледве втримував її, поклав у холодильник — для врочистої вечери через кілька днів.

На перший бенкет він запросив приятелів і однодумців свого діда — Есеїста.

Більшість з них були хворобливі літні люди, які сиділи вдома, задовольняючись кашами й соками, лише в спогадах вертаючись до своїх бурхливих молодечих ночей. Безсольові дієти, по одному ковтку алкоголю, тільки щоб не забути його смаку, яблуко перед сном — і все. Хто зважиться з'їсти шмат запашного оленячого м'яса, яке Траян Баларев так майстерно маринує й тушкує?..

Та не стільки їжа й питво — інше мало більшу вартість у такі вечори: відчуття взаємності, дружні розмови, мимохідь кинута похвала, яка радує й окрилює...

Погано було лише те, що старих людей треба було привезти й відвезти машиною в різні кінці міста. Але Траян не зважав на це, бо не забував, що хоч вони й старі берданки (як називали їх деякі його друзі), але ще могли вистрелити, коли потрібно, і влучити у ціль. Хіба важко було йому виявити увагу до старих літераторів, яких багато хто вже зарахував у запас? Вони були членами журі й комісії, і їхнє слово нерідко ставало вирішальним...

За кілька днів старий будинок знову прокинувся.

Цього разу за святковий стіл сідали, недбало кинувши на стільці свої спортивні куртки, ті, патлаті відвідувачі кафе інтелектуалів, які були впевнені, що вони закликані очистити від плісняви плід слова й вирвати бур'яни на літературній ниві, де за стародавніми оралами шкутильгали Есеїст та його сподвижники...

Поки гості вечеряли й алкоголь не встиг запаморочити їм голови, розмова велася спокійно, з жартами й дотепами на адресу того чи того співбрата по перу, але коли порожні пляшки попадали на стіл і з попільнички, яку необережно попхнули, на килим розсипалися недокурки, атмосфера розжарилася й чиясь рука мигтіла під люстрою, мов шабля, якою розмахували в січі.

— Час уже старим шкапам повертатись до стаєнь і жувати овес власних пенсій! Література — це іподром, де міряться силами повинні жеребці, а не кульгаві посміховиська! — гарячкував один безбородий автор із шрамом на верхній губі, піднятий, як у зайця.

А старі шкапи, про яких ішлося, лише кілька вечорів тому тихо й сумирно сиділи за цим самим столом, де тепер кипіла молода кров, і Траян Баларев постарався, щоб не залишилось ніякого сліду од їхніх відвідин, прибрав до льоху навіть забутого кимось ціпка. Якби він раніше почув жарт молодика з заячою губою, то, мабуть, оглянув би уважно килим під столом, а також і сходи, чи не спала, бува, витерта підкова з ноги котрогось колишнього літературного жеребця, який тепер перетворився, за неможливою примхою долі, на шкапу-посміховисько для тих жеребчиків, що ще не бачили вуздечки й легковажно вірять, ніби слухатимуть лише марші на переповнених іподромах і нахиллятимуть голови, аби відчути, як лоскоче їм шию лавровий вінок...

Ці молоді, гарячі душі мріяли про великі перегони, але їх захоплював не швидкий рух, від якого вітер свистить у вухах і найбільшою насолодою є сам біг, ні — їх спокушала перемога, незалежно якою ціною вона здобута. Бо траплялося,

що кінь, перемігши в одному чи двох змаганнях, довічно лишався чемпіоном — не брав більше участі в забігах, а спокійно жував овес старої слави...

Траян Баларев розумів: його молоді друзі ще не знали поразок і надто захоплюються. Але він не заперечував їм, бо згода завжди була основою дружби. Траян сміявся, так само запаморочений алкоголем, і дзвін кришталю здавався йому напруженим тупотом копит.

Себе, спрямованого до найвищої мети, він порівнював з цими жадібними до перемоги жеребчиками, підгодовуваними вівсом доброго самопочуття, бачив себе поряд з ними, а за хвилину доходив висновку, що він на голову вищий за них, бо вони не підозрювали, що один із старих коней, над яким тепер насміхались, має почесне право сидіти на трибуні, де вирішується доля змагання, і що він доброзичливим оком стежить не за кимось іншим, а за самим Траяном Баларевим, і тупотить ногами від задоволення, що його улюбленець, у чиїх жилах тече його кров, кров Есеїста, трясє гривою, мов прапором, передчуваючи мить перемоги...

УЖЕ ДВАНАДЦЯТЬ ДНІВ І НОЧЕЙ, які здалися йому нескінченними, Мартин лежав у невеликій палаті, схожій на тюремну камеру. Думав, сили його швидко повернуться: з нього знімуть оці переплутані дроти і нейлонові трубочки, в яких краплини ганяються одна за одною, й він, зіп'явшись на ноги, насамперед підійде до вмивальника, щоб сполоснути обличчя, яке, певно, обвуглилось від високої температури, а потім стане біля вікна, притулиться щокочу до шибки й удивлятиметься в пагорби навпроти, яких він так довго не бачив, у вже пожовклі від пізнього літа копиці сіна біля доріг, над якими, мабуть, літають сойки. Мартин думав, що нарешті підведеться з цього ліжка, де дванадцять днів і ночей лежав горілиць, як прикутий, і піт збирався в згинках простирадла, але лікарі подовгу затримувалися біля нього, дивилися заклопотано, й Мартин відчував, що не скоро переступить поріг палати, що знову болісно вдивлятиметься в шибку — коли ж мине ця нескінченна ніч, а як небо зрештою проясніє, дивитиметься, чи сидить синичка на шишці... Для нього то було знаком, що життя триває. Йому здавалося, коли зникне синичка, зникне й остання іскринка надії.

Затяжна хвороба позбавила його радості спілкування з книжками; позбавила вечірніх годин за склянкою чаю із скибочкою лимона, що плавав у склянці, наче молодий місяць; позбавила й самого молодика, бо коли чинара під вікном засинала, молодик уможувався на її гіллі; позбавила його радісного гавкату собаки, коли він повертався додому; позбавила жовтого кола на стелі — від абажура — цього німба святого вечора, наданого йому для блаженних хвилин над білим аркушем і для відпочинку; позбавила друзів, які вряди-годи телефонували, скаржачись на вічну зайнятість, проте він радів, що його не забули; позбавила хвилин у накуреному кафе інтелектуалів, двері якого різко відчинялися, коли їх штовхав ліктем Траян Баларев; Траян заходив господарем і сідав з котримсь режисером домовлятися за чаркою коньяку про нову постановку своєї п'єси; позбавила прогулянок під дощем, які він так любляв, і мелодій парасольки, які стікали золотими струмками навколо нього; позбавила аромату кіосків з квітами, особливо на осінніх базарах, коли у запаху хризантем відчувається різкий подих першого снігу...

Мартин сумував за всіма цими радощами, але найбільше через те, що втрачав приятелів. Є роки в житті, думав він довгими безсонними ночами, коли людина буває схожа на весняне дерево. Друзів у неї стільки, скільки листя на ньому. Замолоду життя здається безконечним, кожна втрата — лише непомітний листок, що впав з розкішної крони... Але якщо дерево пощадить сокира й воно, доживши до пізньої осені, побачить під собою затоптане брудним взуттям листя, що колись, у його безтурботні дні, вигравало смарагдом, то чому тут радіти? Останньому листячку, яке пощадила паморозь, чи синичці, тій самій, яка вранці сідає на шишку? Єдиній надії, що не все втрачено?

Приятелювання нерідко нагадує прогулянку у сонячний час або частування в літньому ресторані, в затінку дерев, за кухлем пива, роздумував Мартин. Тільки коли спускаються хмари й дощ починає косо сікти, тоді кожен шукає сухого місця під стріхою і мало тих, хто скине свою одєжину й скаже: «Візьми, бо застудишся, а я піду так, у самій сорочці...»

Коротке чи тривале приятелювання приносило Мартинові багато радощів і багато розчарувань. Інколи воно тривало доти, доки була вигода. Одного разу його запросили були очолити конкурсну комісію, що мала визначити найкращі переклади віршів. У конкурсі брали участь і відомі майстри, й невідомі початківці. Принесли купу рукописів, почали читати. Розмовляли, сперечалися, й Мартин не поступивсь, поки погодилися присудити нагороду молодому перекладачеві. Мартинові заперечували, мовляв, старі майстри образяться, але він лишився при своїй думці... Через кілька років відзначений молодик, уже об'їздивши коня слави, мав укладати антологію віршів зарубіжних авторів, і його першим кроком було те, що він знехтував переклади Мартина Калинова. А Мартинові сказав, ніби рукописи загубились у друкарні. Але при зустрічах і далі знімав перед Мартином капелюха, щоб засвідчити своє шанування, хоча в тому жесті була нещирість, яку годі було приховати.

Деякі його друзі пішли іншим шляхом — накинувши тогу можновладців. Оскільки під тим вбранням можна було приховати кволе тіло й здаватися велетами, це додавало їм пихи, а лестощі примушували дивитись на літературних ліліпутів, які їх оточували, з поблажливою усмішкою. Ті судді, які кілька років тому вщент розбивали їхні книжки, тепер ніжним пір'ячком лоскотали фаворитів під борідкою й пускали розчулену сльозу при появі кожного нового їхнього твору.

Розкинувши свої ошатні тоги, охоронці слова ставали в чергу за нагородами й почестями, і якщо цього року їх не одержували, то були певні, що наступного року неодмінно одержать. Слідом за ними плив почет шанувальників, спритні журналісти брали в можновладців інтерв'ю, намагаючись не пропустити жодного сказаного ними слова, на телебаченні їх питали, як вони самі оцінюють свою роботу, й засліплені лампами, приголомшені гудінням камер і власною славою, вони скромно зізнавались, що на це запитання відповідь майбутнє...

Але інколи це майбутнє наставало несподівано, знімало з них тоги й, лишивши пізньої осені в тонких літніх костюмчиках, відправляло підвітряними вулицями додому, примушуючи сісти за білий аркуш, як це робили їхні скромні співбрати по перу. Тоді на їхні книжки вже зовсім не з'являлись відгуки, а якийсь нерозумний молодик навіть пригадував з цього приводу казку Андерсена про голого короля.

Погляди звертались до іншого, який розвівав нову тогу ще енергійнішою ходою, його книжки з'являлись на вітринах, він ставав перед камерами й усміхався. А той, попередній, сидів удома самотній і рідко хто — через надзвичайну зайнятість — приходив до нього чи телефонував. Та й взагалі: як це не гірко усвідомлювати, але хто падає, той втрачає друзів...

Якби Чоловік з льюлькою міг підслухати тепер ці сумні роздуми Мартина, він, мабуть, торкнувся б його блідої руки, опущеної на простирадло, й сказав: «У нашому віці досить мати кількох приятелів... Старому дереву важко утримати багато плодів — обламаються гілки. Нехай буде кілька яблук, але таких, що витримали град і не піддалися червам...»

Дивним був цей Чоловік з льюлькою. Зазнавши на віку багато випробувань, він запам'ятав думку, яку любив повторювати у важкі хвилини: «Вір, що завтрашній день буде кращим за сьогоднішній...»

Коли спадали сутінки й зваяна вата туману обгортала віття, він не сідав біля телевизора пригнічений, охоплений сумними думками, а довго порпався у шухлядах, шукаючи блідо-золотаві окуляри, в яких виходив на вулицю за доброї години, чіпляв на вішалку солом'яного капелюха, відчуваючи наперед радість від ранкової прогулянки, коли знов попрямує алеями парку, змережаного тінями дерев, і повз нього знову летітимуть діти на роликах...

Торік, переживши операцію на оці, він довго не міг звикнути до лінзи. Вранці ставав перед дзеркалом і вставляв її, вона його нервувала, око сльозилося, предмети двоїлись. Коли йшов вулицею, двоїлись дерева, дівчатка, що розмахуючи мотузочками, підстрибували на чотирьох ногах, а автомобілі прилипли один до одного, неначе зіштовхнулися на перехресті й так і поїхали далі, не

в змозі розчепитися... Він боявся пройти між деревами, бо не був упевнений, що там є прохід, що він не вдариться в стовбур. Але поступово звук до цього подвійного світу, до сліз на очах, а коли починав розмовляти з Мартином, який теж двоївся, мов на екрані ненастроєного телевізора, то любив жартувати: «Я щасливіший, бо до тебе посміхається одна красуня, а до мене — дві...»

Мартин розумів, який гіркий цей жарт, але був певен, що приятель переборів і цей біль. Навіть якби світ перетворився для нього у ледь помітну пляму, він усе одно не втратив би надії, бо сказав би собі, що є люди, для яких усе навколо — темрява, а він все-таки може розрізнити людей, дерева та будинки.

Мартин думав про нього довгими ночами, коли самого охоплював розпач, а неблаганний, мов краплини в нейлоновій трубочці, голос довбав його душу глухими ударами: все скінчено, все скінчено... Тоді хотілося зціпити зуби, підвестися, розірвати це огидне павутиння з дротів і трубочок, щоб, хитаючись, рушити до балкона, тихо відчинити двері й, відчувши, як вітерець охолоджує спаленіле чоло, полетіти вниз, у парк, махаючи, мов безпомічними крилами, зім'ятою піжамою. Кілька секунд польоту, від якого радітиме душа, потім біль, мабуть, не сильніший за той, що терзає його днями й ночами, і кінець.

Стільки років радості й тривоги, роздумів і розчарувань — за кілька секунд польоту...

Але втручався інший голос, і він упізнавав у ньому голос Чоловіка з люлькою: глухуватий і хрипкий од багаторічного куріння, слова повзуть наче мурашки зруйнованим мурашником, несучи соломинки, пір'ячко й грудочки землі, щоб відновити свою розтоптану Вавилонську вежу... Мартин подумав, що якби на цьому ліжку в тісній, схожій на тюремну камеру, палаті, був замість нього чоловік із лінзою в оці, чоловік, який майже нічого не бачив, то він усмінувся б, щасливий від того, що, хоч біль і приковує його до ліжка, але він дихає, чує, як свистить кисень у крані за спиною, дивиться на краплини, що ганяються в трубочці...

Мартин згадав про синичку, про гори, яких не бачив стільки часу, і йому здалося, що, коли він підведеться й побачить їх і хмарки над верховиною, то відчує приплив сил і відступить од краю безодні, в яку його штовхали нічниці.

Він сперся на лікоть, подолавши пронизливий біль, зробив спробу вхопитися за спинку стільця, але рука схיбила, далекі контури гір, які він на мить побачив, розпливлися, палата захиталась і він упав на подушку.

Двері рвучко розчинилися, почувись кроки, потім голос: «Кисню!»

Свистіння холодної струминки в ніздрі заколисало його, й він, заплющивши очі, відчув, що рушає в дорогу.

Йшов легко й весело, і вітерець охолоджував його чоло...

ЗАЙШОВШИ ДО ГУСТОГО ЛІСУ й розглянувшись, Мартин подумав, що забував. Дерева, побіля яких тільки-но звивалася ледь помітна лісова стежинка, майже торкались одне одного, оброслі лишайником. Розмірковуючи, що ж робити, Мартин побачив лисицю: вона стояла за кілька кроків од нього.

Чи випадково з'явилася вона на його шляху?

Лисиця дивилась допитливо, наче хотіла спитати: «Що ж тепер буде?» І коли Мартин знову рушив випроставши руки, прокладаючи собі дорогу в густому чагарнику, лисиця запетляла попереду. Освітлюючи йому дорогу своїм довгим рудим хвостом, вона вела Мартина — він не знав куди, але хотілося вірити: до галявини, де кризь гілки пробивається світло, дзюркоче струмок або пастух покрикує на отару...

Лисиця справді вела його до галявини.

Він сподівався вийти на галявину, та побачив удалині берег річки, що ледь окреслювався. Туди не було дороги. Дике піщане поле, яке лежало між ним і річкою, було встелене тонким туманом, і на дюнах, порослих травою, не було жодного сліду. Пісок здавався неприродно чистим, незайманим і твердим, бо пташине пір'я, що впало на нього, ковзало, наче по склі, коли знімався вітер.

Йому здавалося, лисиця вестиме його далі — вона, мабуть, знала цю пустелю

й знайшла б дорогу серед мовчазних, як сфінкси, дюн,— думав, що її слід приведе його до річки (на березі когось побачить і розпитає, як повернутись додому: там він залишив недописану сторінку, й чорнило давно засохло на пері); вірів, що станеться саме так, а лисиця раптом побігла — не побігла, а ковзнула по скляній піщаній поверхні, і коли досягла першого-ліпшого куща — шаснула під нього: полум'я її хвоста лише на мить затрималося над колючою травою.

«Мабуть, тут її нора»,— подумав Мартин і розгорнув траву під кущем. Не було нічого. Лише туман клубочився, і в його хвилях, крізь які ледь видніла річка, Мартин почув шарудіння піску: то була лисиця. Він гукнув — може, вона повернеться. Його голос розхитав траву, ковзнув по піску й завмер.

Мартин знову рушив до річки. Пісок не рипів під його кроками, позаду не лишалося жодного сліду. Він шов глухою пустелею...

Мартин подолав дюни, довго блукав серед колючих кущиків, які дряпали ноги, і коли зібрався сісти й трохи відпочити, бо відчував смертельну втому, побачив, що туман тане й попереду вимальовується дуга широкої затоки. Там був причал з потемнілих дощок, валялися линви, іржаві якорі й весла. На одному ящику лежав чийсь одяг, але людини не було видно.

Мартин вирішив піднятися на причал.

Дошки захитались, але й не рипнули.

З висоти причалу Мартин побачив за найближчою дюною перевернутий човен, а біля човна — вогонь і великий казан на ньому, через вінця казана скипала чорна піна. Побачив і чоловіка — босого, з закасаними холошами. Він сидів навпочіпки й підтримував вогонь.

Мартин підійшов і привітався. Човняр подививсь на нього збляклими від старості лагідними очима з-під кучерявих брів,— такі брови бувають у дідуганів, що забули свій вік. Старий кивнув до Мартина, його лисина зблиснула, осяяна полум'ям, а мокрі пасма за вухами, як у святих на іконах, заворушились, і старий знову нахилився, щоб підкласти у вогонь трісок. Мартин розглянув човняра. Це був кремезний чолов'яга, й матроський тільник, перетлілий під пахвами, ледь утримував його м'язи. Пальці, якими він підкладав тріски у вогонь, були покручені й вузлаті, а п'яти такі порепані, що Мартин подумав: коли старий підведеться, то, мабуть, застогне від болю.

За хвилину старий човняр справді підвівся, але не застогнав і не зморщився від болю, а посміхнувся до Мартина:

— Витяг на пісок своє старе корито, щоб просмолити дно. Скільки років перевозу ним людей через річку, тож треба вже просмолити, бо вода роз'їла...

Вона таки роз'їла не лише дошки старого корита, а й долоні човняра: тхозна, скільки років по його мозолях ковзали весла.

Річка розливалась безмежно, сіра й нерухома. То була не вода — то були осілі на дно сніг, крізь які годі щось побачити.

І Мартин зрозумів, що човняр не хто інший, як сам Харон, з яким свого часу зустрівся був Чоловік із люлькою: першої шлюбної ночі, пливучи з дружиною туманним альпійським озером.

— Якщо ти зібрався на той бік, то почекай трохи,— сказав старий. — Бачиш, доводиться самому все робити, а вже сили не ті... Приходять люди, штовхаються, кожен квапиться першим, а я дивлюсь та й думаю: «Куди поспішаєте, нещасні? На тому березі — забудуть...» Хочу сказати, але мовчу. Навряд чи вони мене зрозуміють. За життя всі думають по-іншому...

Смола в казані переливала через вінця, й Харон почав смолити човен.

Руки його були енергійні. Смола стікала по ребрах човна, заливала щілини, темними плямами вкривала пісок. Старий розтоптував їх своїми великими ступнями, час від часу повертався до Мартина й казав:

— Яких тільки диваків не перевозив я на той бік... Кілька років тому дивлюсь — іде пісками невеликий старий чоловічок. Ноги дугами, як ребра в мого човна. Іде й присідає, наче на пружинах. Роззувся, йде босий, а черевики тримає в руках, блукає між дюнами. Підходить до мене, дивлюся — дрібне обличчячко, ніс, наче мордочка в ласки, окуляри з товстими лінзами, а за ними розпливаються жовтаві очі.

— У чорному костюмі? — спитав Мартин.

— У чорному. І темна краватка з маленьким вузлом, заляпанам, аж лискучим.

— Він був з парасолькою?

— І парасольку мав...

— Це мій приятель Есеїст,— сумно мовив Мартин. — Я пригадую, коли проводжали його в останню путь, йшов дощ, і я, дивлячись, як краплини стікають його восковим обличчям, згадав про парасольку — постійну його супутницю, з якою він не розлучавсь і в найсумніші часи...

— Ну, підходить,— вів далі човняр,— а його кавалерійські ноги вгинаються, аж пружиняє. Він помітив, що я дивлюся на них, і киває: «Вважаєте мене за вершника — це правда. Я все життя їздив верхи на своєму Буцефалі. Слові, й лише смерть вибила мене з сідла»... Я дивлюсь на пакунок із книжками в нього під пахвою, на ножиці й тюбик з клеєм. «Готував до перевидання своєї творчості,— помітив пасажир мій зацікавлений погляд,— а доля поквапилася перерізати нитку». «На тому березі нема кому складати й друкувати ваші книжки. Там — забуття»,— кажу йому, але він мене перебиває: «Я читав, що там місце вічного спокою: не треба поспішати на засідання, сапати старими грудьми, підіймаючись сходами до президію, де вже багато років для мене стояв стілець. Сидітиму в затінку, де відведено місця для блаженних, вирізатиму сторінки з одного тому і вклеюватиму в інший, як робив досі, і рукопис нової книжки буде готовий». «Човном перевозжу лише душі на той берег,— глянув я на нього сердито. — Решта лишається тут — на дні річки...» Я взяв пакунок з книгами, витяг з його кишені ножиці й клей і закинув у Лету. Вода розступилася й поглинула їх. Не залишив і парасольку, хоч вона могла йому знадобитись, якщо б він потрапив у пекло, там сонце пече немилосердно...

Мартин уявив, як Есеїст розштовхує пасажирів човна, шукаючи вигідніше місце, наступає їм на ноги, спотикається, прямуючи до носа човна, де, на його думку, найпочесніше місце, бо саме там сидить човняр.

Неначе прочитавши думки Мартина, Харон сказав:

— Я був готовий рушати, взяв весло, щоб відштовхнутись од берега, аж тут бачу — той, у чорному костюмі, сідає біля мене, розташовується по-господарському, тож я мусив посунутись. Це заважало мені веслувати. Я сказав йому, щоб він пересів, але він навіть не поворухнувся. «Я,— каже,— заслужив це місце. Якби ви читали мої есе, навряд чи думали б інакше!» Я не бачив його книжок, та хіба в мене на цьому причалі є час для читання? Мабуть, і пасажир не захоплювався його творами, бо розкричались, посхоплювалися з місця, човен хитнувся, набравши бортом води, а один чоловік (дивлячись на його великі руки, я подумав, що він, мабуть, був атлетом у цирку) підійшов до миршавенького літератора, схопив за карк і, піднявши його тільце, ладне вислизнути з одягу, переніс, мов мишку, на корму. «Хоч хай твоя пам'ять куца, не слід забувати, що перед лицем смерті всі рівні»,— сказав той, з циркової трупи, і сів на своє місце.

Ми рушили. Я посадив на лаві поруч з собою дитину. Вона дригала босими ноженятами і дивилась на цей берег, який віддалявся і на який ніколи вже не повернеться... Мені завжди сумно, коли доводиться брати в човен діток. Їхні безневинні очі, що вдивляються в глибину річки, зазнали так мало радощів і страждань, що я інколи кидаю весла, щоб погладити дитятко по голівці, і якби хто глянув на мене в цю мить, то побачив би в моїх очах сльози...

Казан кипів. Чорна піна збігала й розтікалася на піску великою калюжею, але Харон, схвильований власною розповіддю, не поспішав смолити човен.

— Мене сюди привела лисиця. Я не встиг приготуватися до переїзду на той берег... — сказав Мартин. — І нічого не взяв у дорогу.

— Чистої совісті досить,— відповів човняр.

— Не зумів зберегти її чистою, хоч і намагався... Життя виявилось дужчим за мене. Я думав у хвилини випробувань, що захистив свою совість, але згодом, заглянувши у власну душу, пересвідчився, що заглянув у криве дзеркало... Та якщо треба взяти з собою щось в останню подорож,— усміхнувся Мартин,— я не візьму книжок, над рукописами яких радів і мучивсь, а візьму годинники, які збирав усе життя...

— Води Лети поглинуть і їх. Бо годинники — смертельні вороги часу, вони вбивають його миті, як паморозь бджіл, а береги річки, наскільки сягає зір, заповнені намудом мертвого часу.

Старий казав так, бо не чув веселого цокання годинника на світанку, коли нарешті здійснилася давня мрія Мартина, учня останнього класу гімназії, мати власного годинника. Тепер чорний ремінець приємно ковзав по руці, а простий жовтавий «Юнгганс» дзижчав під склом, наче бджоли в квітнику, ще неповороткі, але веселі від ранкового сонця.

Згодом Мартин полюбив годинники ще більше: не з пристрастю колекціонера, а з незнаючим тремом сором'язливого провінційного хлопчика, який не міг свого часу натішитися бажаною річчю, а тепер, коли мав можливість володіти найкращими годинниками, відчував такий самий трем, як і тоді.

Майже з кожного міста привозив Мартин по годиннику. Радів гарному циферблатові, даті в його віконечку, секундній стрілці, яка підстрибувала, мов пустотлива дівчинка, вмикав радіо, коли повідомляли точний час, і уважно звіряв годинника. Потім відкривав кришку, регулював механізм. Інколи робив це тиждень, а коли годинник починав працювати точно, втрачав інтерес до нього, залишав у шухляді й брався до іншого, щойно купленого хронометра... Новий механізм приносив йому нову радість і нову таємницю, і її розгадування захоплювало Мартина...

— Іде якомсь пісками молода жінка, — вів далі човняр. — Під рожевою сукнею окреслюються стегна танцюристки, в декольте видно груди, наче виліплені справжнім майстром, очі дивляться з-під розкішних руських пасом — ну справжня весна... Одне слово — обранка долі. Підходить до човна, але боїться ступити в нього, бо човен гойдається. Я простягаю їй руку, хапаю за кисть і відчуваю під пальцями годинниковий браслет. «Я перевозю на той берег самі душі, — кажу їй. — Усі речі слід кидати в річку або лишати на цьому березі, звідки починається мертвий час!» А вона відповідає: «Розлучсь із чим завгодно, тільки не з цією найдорожчою для мене річчю... Звуки годинника нагадують мені слова, промовлені до мене однієї блаженної ночі». «Весла скуті, і човен не може зрушити з місця», — наполягав я. Тоді вона випросталася, зняла годинника з руки, його дрібні діаманти заяскрили, коли вона кидала його — не в річку, а на цей-таки берег (наче сподіваючись, що колись повернеться і візьме його). І скарбниці нижніх спогадів упала між дюни... Ходімо, покажу тобі це місце, — човняр обтер руки від смоли й попрямувал у піски.

Мартин пішов слідом.

Він не побачив годинника в дюнах. Гладенька поверхня пісків була вкрита мертвими бджолами. Одні лежали на спинках, присипані золотим пилком, інші скорчилися в муках, треті вкрили пісок, розпроставши крильця, мовби для лету.

— Кожна бджола — це мить, яку пронизували стрілки закинутого сюди годинника. — Харон нахилився й підняв мертву янтарну краплину. — Але цього не помічають. Топчучи їх, люди думають, що то порипують черевики, а то мертві миті...

Мартин хотів заперечити: навіть якщо бджола мертва, на її ніжках і під крильцями лишається золотий пилко спогадів, а спогади — це безсмертя душі. Але старий обережно поклав янтарну краплину назад і рушив до човна, біля якого чекав казан із смолою.

— Ти заблукав, і лисиця помилково привела тебе до мене... — всміхнувся старий. Його обличчя з широкими ніздрями й короткою срібною бородою було шляхетне й гарне, мов на давньогрецьких вазах. — А тепер іди он туди, — кивнув він рукою, — йди не обертаючись, поки дійдеш до розквітлого дерева. Там магія скінчиться...

Мартин подякував і рушив. Не пригадує, скільки йшов, скільки дюн подолав. Хотілось озирнутися, щоб побачити, чи Харон уже просмолив човна, але боявся порушити заборону.

Коли він ступив на траву — м'яку, як колись на луках його дитинства, і від його кроків розгойдалися закурені квітки ромену, Мартин побачив розквітле

дерево, неначе вкрите білою піною. І звідти чувся дивний звук: то гули бджоли, які рясно обсіли кожну гілку.

І Мартин усміхнувся, уявивши, як бджоли, що доти лежали під ногами в Харона, воскресли, злетіли високо-високо й потай від старого прилетіли сюди, щоб зустріти Мартина...

БДЖОЛИ І СПРАВДІ ПЕРШИМИ ЗУСТРІЛИ ЙОГО, коли він, звиклий до лікарняного халата, йшов додому в старому костюмі, в краватці, яка неприємно стягала шию. Піджак з дуже тугими петлями колись був йому затісний, а тепер висів на ньому, наче з чужого плеча.

Відчинивши двері, Мартин озирнувся, щоб попрощатись з глухим білим коридором, який лишався за ним, і, рушивши східцями до алеї, почув дзижчання бджіл у кущах білих осінніх троянд.

Мартин прибув сюди, коли листя дерев, щойно розпустившись, тремтіло зеленим сяйвом, а тепер вітер кружляв на стежині заграву листопаду. Почувся пташиний щебет. Мартин подивився на оголені тополі біля огорожі — вони були чорні: там зібрались шпаки, готуючись у вирій. Згряя знялася — чорний вихор розплився у небі й зник. Але залишилися тихий дзвін бджіл і полискування крилець над сніжно-білими трояндами — Мартин сприймав їх, радіючи, як добрий знак забутих людських буднів... Хоч би куди він обертався, всюди чув дзижчання бджіл. Він знав, що обманюється, бо на шляху до трамвайної зупинки не було квітів, але музика була в його душі...

За тиждень до того, як лягти в лікарню, Мартин ішов вулицями Києва, в який закохався ще замолоду. Він приїхав сюди, як завжди, з терміновим завданням, це поглинало весь час, але Мартин викроював години, переважно вечорами, щоб поблукати вулицями серед величезних квітучих каштанів і послухати засинаюче місто, яке промовляло до нього голосом бджолиних роїв у гіллі.

Мартин знав довгі осені цього міста, коли листопадові вихори ганяються дніпровськими мостами, мов дівчата в довгих золотих спідницях, знав різучий блиск першого снігу, паморозь на ажурних, наче вирізьблених диханням річки деревах, прозоре повітря, в якому голоси дітей здаються кришталевими дзвіночками. Але тепер Мартин уперше відчув душу цього міста, освітленого свічками каштанів, у яких симфонічний оркестр бджіл заливався скрипками, флейтами і гобоями... Він ішов вулицями, заслухавшись у ці мелодії. Дніпром тяглися низки вогників пароплавів, з парків віяло прохолодою. Очі його раділи, але душа сумувала... Мартин відчував, що прощається з цим містом. Це передчуття, посилене болями, які не давали йому ночами спати, огортало все навколо нього, він хотів одчутти піднесеність і врочистість цього трагічного часу, а в мелодії бджіл схоплював щось безтурботне, легке, веселе... Ось він зникне з цих вулиць і ніколи вже сюди не повернеться. Квіти каштанів обсіплеться, потім знову настане весна й нове цвітіння, та чи прозвучить весняного вечора реквієм бджіл, нагадуючи про його душу, що відлетіла? Навряд. Природа не любить глибоких зморщок на своєму чолі...

Коли коляска, перетнувши поріг реанімації, повезла його білими коридорами до палати, Мартин сподівався побачити там старого Фокусника, який знову продемонструє на честь його повернення один із своїх трюків. Але ліжко біля вікна було порожнє, без жодної зморщечки на простирадлі. Мартин заглянув під ліжко — може, побачить там чарівний циліндр? Але й циліндра не було.

Він ледве доплентав до свого ліжка, бо ноги не тримали, й опустився на подушку, наче потонув у ній...

Крізь прочинене вікно свіже повітря обдувало Мартина гіркими ароматами землі, що вже пахла осінню. Життя знову вливалось у нього звуками, в яких учувалася надія, й він, удивляючись у далечинь, дозволяв думці нести його, мов оту загублену пташкою пір'їнку,— нести в небо, гойдати довго, безконечно довго...

Так гойдався на хмарах літак, поки київський аеропорт, закружлявши дзигую, нахилився й стих на зеленому полі. Околиця міста довго тяглася за

літаком, мов прив'язана до нього, потім з несподіваним тріском відчепилась, одскочила й, потягнувши за собою довгий хвіст каштанового квіту, впала на землю. Мартин відчув дух цих срібних свічок, згадав свої вечірні прогулянки київськими вулицями і сум, який його огорнув був тоді, згадав мелодію невидимих роїв у гілках і відчув потребу торкнутися білих аркушів, які лежали тепер біля подушки.

Настав момент сповіді, яка просвітлює душу, і він, мов дитина, що складає мозаїку з різнобарвних камінців, з радісних голосів і з полисків крилець метеликів, почав блукати між словами, розхитувати їх, як деревця, що торкнулись його плечей, і відчувати на обличчі краплини роси... Ці вірші він не показував нікому. Це була таємниця його душі, якою він ділився лише з білими аркушами.

Він пригадував, що так трапилося і однієї осінньої ночі, коли почув по радіо про загибель самотнього мореплавця. Тоді він написав: «У добру путь! Долай свої сумніви і біль, бо треба, щоб рано чи пізно твої вітрила пройшли крізь рифи далеких зірок!» І ці слова про невідомого мандрівника стали кредо для самого Мартина. Так народжувалися і вірші, й він ледве встигав наздоганяти слова, так само, як розвіяне вітром листя не встигало наздоганяти пташині зграї в небі.

Торкнувшись паперу, він відчув холодок, наче під пальцями був не прим'ятий аркуш, а вологе від туману металеве поруччя стрімкого схилу над Дніпром. Його обдало вогкстю широко розлитої річки та степу, який танув у далині. Ці простори, з якими він попрощався назавжди, знову сповнили його лікарняну палату, розсунувши стіни, зробили її величезною, як безконечний світ, що відлунював у душі солодким, запаморочливим боєм.

Мартин відчув щем в очах. Потім потекли сльози.

Він їх не витирав — ковтав, схлипуючи, відчуваючи гіркоту, що нагадувала бризки хвиль, які весело розсипались узбережними скелями...

А птахи за вікном летіли — посланці нескінченного життя, його вічних круговоротів...

ЛІТАК З ГОЛЛАНДІЇ приземлився в аеропорту, коли вже смеркало. Туман цілий день насувався хвилями з каналів Амстердама, й потомлені довгим чеканням пасажирів сходили повільно з літака, обминали калюжі на асфальті й прямували до автобуса.

Серед них ішов невеликий на зріст чоловік років шістдесяті, із здібленим над чолом, наче вкритим памороззю, коротко підстриженим волоссям. Через руку в нього був перекинаний плащ. Чоловік удивлявся в терасу, мружачи блякло-зелені очі, намагаючись роздивитися зустрічаючих. Сподівався побачити рученята своїх онучат, але здаля не міг нічого побачити.

Чому ніхто його не зустрічає? Може, не отримали телеграму? А може, почекавши півдня, повернулись додому, впевнені, що непроглядний туман сьогодні вже не розвіється.

Але неприємність ніколи не приходить сама.

Позавчора викликали пасажирів з Амстердама, випили по чашці кави й по ковтку коньяку, і з розмови, яка перескакувала з теми на тему, наче горобчик на дереві за вікном посольства, він зрозумів, що мусить збирати речі й вертати у південні краї, які не бачив понад десять років, не рахуючи літніх відпусток, коли їздив туди відпочити на березі моря. Тоді рідне повітря так його п'янило, так тішились очі після одноманіття голландських рівнин, що він насилу стримував сльози... Знав: рано чи пізно доведеться повернутись додому, бо все має свій кінець, але не сподівався, що це станеться так несподівано.

Осінні тумани він не міг терпіти. В такі дні уникав їздити, навіть відкладав зустрічі з друзями, бо вважав за краще пересідати вдома, біля каміна, почитати розважальну книжку або подивитися телевізор. А тепер доводилося пакувати речі, кілька разів їздити на вокзал залитими дощем вулицями, щоб виконати певні формальності...

Кілька днів з ранку до вечора він бігав по магазинах. Дружина склала довгий список речей, які неодмінно мусив купити, тож, поклавши в кишеню густо списаний аркуш, до якого ввечері додавалися все нові й нові рядки, він ходив енергійною, стрибучою ходою, характерною для невисоких на зріст людей,

а пакунки в лискучій упаковці вискакували з його рук, і він ледь утримував їх, щоб не розсипати на тротуарі.

Він багато мандрував світами й щоразу, повертаючись додому, натягнувшись чемоданів і пакунків, мало не падав од втоми. Купуючи подарунки для родичів, він шукав те, що міг знайти і в наших магазинах, за кордоном воно коштувало дешевше; вибирав костюми, коли їх продавали за безцінок, бо ставали немодними, хоч не поступалися якістю — не варто було пропускати такої нагоди... Хотілося бодай раз посидіти в розкішному ресторані, під патлатою пальмою, замовити найдорожчі страви, пити, мружачись від задоволення, янтарний коньяк у кришталевій чарці, та коли наважувався переступити поріг такого ресторану, якийсь голос, що лунав із злиденного дитинства, зупиняв його. Звернувши в іншу вулицю, він заходив до невеличкої їдальні, навстоячки перехоплював бутерброд і випивав кухоль пива, а розкошування відкладав до дня, коли повернеться додому, — навіщо тринькати валюту, яка може знадобитись для іншого?...

Чекання в туманному Амстердамському аеропорту здавалось нескінченним, та й тут, у відногах Витоші, поки знайшов таксі, минуло чимало часу, і коли фари намацали знайомі тополі й вулиця вивела до доньчиного дому, вже була глибока ніч...

Траян Баларев не зустрів тестя, бо напередодні поїхав на полювання, а коли вже мав повертатись додому, в долині річки пав такий туман, що фари не могли пробити клуб'я звальної вати, які заповнили долину.

Автомобіль дибав, мов сліпий, угору, і коли нарешті доїхали до водогінної колонки на повороті, Траян Баларев побачив вантажну машину, яка зазнала аварії й перегородила дорогу. Він вирішив повернути назад і об'їхати це місце. Сподівався, що розпогодиться, але марно. Мокрий, брудний, непробивний туман так обліплював білу автомашину, що мотор просто задихався в його клуб'ї.

Втративши кілька годин, Траян Баларев урешті вирішив не ризикувати й звернув у безлюдні вулиці містечка, яке мерехтіло попереду рідкими ліхтарями. Мусив пошукати місця для ночівлі.

Саме в цей час пасажир, який повертався з Голландії, здивований тим, що його не зустрічають, поклав свою сумку на сидіння таксі й улаштувався біля спітнілого вікна...

Через кілька місяців він сяде до столу в своєму кабінеті й заходиться гортати звіти про овочі, які не надійшли до магазинів, про тару, що надійшла не вчасно, про нерозвантажені вагони — і йому, людині, що звикла до ніжних тюльпанів, нова робота здаватиметься кошмаром: посивілі від паморозі поля з незібраними помідорами, серед них блукають робітники з міста, розпалюючи вогнища, щоб зігрітись, заляпана машина, не звикла до автострад, петляє між громаддям тари. Він наскіпається на місцевого начальника — чому цілий тиждень гинуть на корені неприбрані овочі, а той, зіщулювшись у бараці, куритиме в жменю, немовби дим цигарки зігрє його, й відповість цілком спокійно, що обіцяли надіслати автомашини, але ще не надіслали...

Потім Голландець писатиме звіти, малюючи рожеві картини, бо з цього оцінюватимуть його роботу, а в вухах стоятиме, як під колесами машини тріщать мерзлі стебла помідорів, перед очима мелькатимуть школярі, яких привезли збирати дари ланів, а діти гасають, кричать і б'ють ногами великі, мов кулак, помідори, наче м'ячі.

Це мало статися пізніше, й пасажир з Амстердама проганяв геть картини, що з'явилися раптово, бо хотілося думати про інше — про зустріч з онучатами, які порпатимуться в його кишенях, шукаючи цукерок, про ковток, який лоскотатиме горло, коли сядуть з Траяном до столу, а потім — про довгі години перед віконцями на митниці, звідки доведеться одержувати багаж і вантажити в машину важкі ящики та валізи, в яких будуть не самі цибулини голландських тюльпанів...

Дружина Голландця, якого нова посада зобов'язувала завалити магазини овочами, теж прибула через кілька тижнів з Амстердама, натішилась онучатами, навела в хаті лад, і будні її підхопили: вранці — черга в молочному магазині, потім у м'ясному, де продавець послужливо загортав для неї рожевий шмат

яловичини, а вдома виявлялося, що на спід покладено велику кістку. Потім ходила до хлібного магазину, до ковбасного й, навантажена, як їхня колишня хатня служниця в Амстердамі, повільно піднімалася сходами й насилу вставляла ключ у двері, бо руки тремтіли.

Були дні, коли на базар з нею ходив чоловік. Він клав сумки та пакунки до багажника машини і, як у добрі старі часи, заповнював холодильник на цілий тиждень, а вона сідала на диван, щоб скінчити початий ще в Голландії гобелен з вітряками. Але це траплялося рідко, бо його робота була дуже напруженою, з постійними подорожами, то до поріччя Маріци, то до Дунаю, й він повертався пізно вночі знервований, скидав брудні черевики в передпокої й нерідко лягав не повечерявши...

Дух стиглих плодів у старій хаті Есеїста просякав одяг і книжки, й Траян Баларев, торкаючись їх, відчував терпкий вітерець зелених долин. Але до цього ніжнього аромату домішувався гострий запах почорнілих від дощу ящиків, яких ставало в його хаті дедалі більше. Покриті цвіллю, поточені шашелем, вони лежали в льоху, мов уламки зруйнованих єгипетських пірамід, і завжди, коли він дивився на них, йому здавалося, що бачить затоку, на берегах якої хвилі розкидали рештки розбитого корабля, а по трухлявих дошках повзають краби — провісники запустіння.

Це відчуття не полишало його, коли бачив, як тесть, підіймаючись полірованими сходами, зупинявся на останній сходинці й довго зчищав із штанів засохлу грязюку болотистих плантацій. Траян уважно спостерігав за його втомленими рухами, і йому здавалося, що перед ним стоїть не той, колись упевнений у собі чоловік, завжди веселий, який простує в далеку північну країну, вистромивши голову в одчинене вікно машини. На його обличчі колись відбивалося сяйво тюльпанів...

Пригортаючи вночі дружину, Траян Баларев відчував, як нічна сорочка ковзає по її зсутуленій спині, а волосся, яке раніше зачаровувало його пахощами північного бризу, тепер тхнуло польовими мишами, які бігали плантаціями, налякані кроками Голландця.

Траян Баларев не міг подолати відчуття краху, яке за кожним прожитим днем дедалі більше охоплювало його, й гірко посміхався: Голландець уже не подзвонить по телефону й не запросить у гості до Гааги, на свято тюльпанів, а потім до Антверпена та Брюгге, а приїде, грюкаючи своїми вічно брудними туристичними черевиками, щоб одвезти зятя на якусь плантацію, де кілочки вишукувались, мов солдати, очікуючи свого командира; командир крокує енергійною ходою Наполеона, а ховрашки висуваються з нір і тонко свистять, наче його вітають полкові сурмачі...

Підіймаючись червоними сходами старої хати Есеїста, яка тепер стала його фортецею, Траян Баларев завжди відчував себе впевнено. Це відчуття вселяли йому ті-таки сходи, які ніби вели не до передпокою з розкиданими дерев'яними шаблями синів і до столу з незавершеною сторінкою, а до нових задумів, що невдовзі мали здійснитися. Тепер сходинки теж привітно озивались, але в рипінні червоного дерева Траян вчував рипіння ящиків у кузові вантажівки, яка зупинялася посеред поля, і коли піднімався сходами, йому здавалось, він не йде до свого будинку, а підіймається прогнилим дощатим громаддям, яке може щомиті завалитись, і він полетить у безодню...

Траян Баларев не здавався легко. Він мусив прогнати страх, пошукати опори, що повернула б йому колишнє відчуття впевненості.

І ось одного дня, морщачись від недоварених овочів у юшці, Траян сказав дружині, що між ними все скінчено, про що він дуже шкодує, та оскільки не хоче бути лицеміром і не прикидається зразковим чоловіком, коли почуття давно зникли, то просить її розлучитися тихо й лагідно, як це роблять розумні люди, влаштовуючи самостійно своє життя...

Дружина заголосила, перелякані діти вхопилися за її сукню, шукаючи опори і захисту в слабенькій, хворобливій материній постаті, а Траян Баларев — блідий

і невблаганний у своєму рішенні — спустився сходами і попрямував до свого білого автомобіля.

Мотор запрацював, хрипко схлипуючи, й Траянові Балареву здавалось, що то долинув на вулицю плач його розтривоженої дружини.

Невдовзі він мав одвезти до Голландця його дочку, обличчя якої зжовкло від сліз, мав одвезти й хлопчиків («Не плачте, миленькі, я часто відвідуватиму вас... Будемо ходити на стрільбище, водитиму вас на каток...»). Залишивши речі біля тестевої хати, збирався кинути ключі від авто в ноги своєї улюбленої дружини, пробурмотіти: «Хай твій батько візьме автомобіля, не хочу милостині ні від кого!» А потім він повільно піде безлюдною вулицею, осяяний передчуттям того, що мало трапитися невдовзі.

ОСІННІЙ ДЕНЬ КОРОТКИЙ. Смеркало. І знов потяглися безконечні нічні години. На колишньому подвір'ї Есеїста валялися вирвані й потоптані його внуком голландські тюльпани. А в старому будинку нова дружина Траяна Баларева ніжно дихала біля свого коханого й, певно, бачила вві сні, як її майбутня дитина робить перший крок. Дружина всміхалась, а Траян Баларев, поклавши долоні під голову, дивився на темні дахи, окреслені віконною рамою, й думав про пустелі Африки, куди невдовзі мав летіти... І африканські дюни, мабуть, сповнюють нічні простори так, як оці заколисані мороком будинки, але в їхніх контурах не відчувається нервозність великих міст, схожих на масу нерівномірно застиглої лави, а в лініях і формах дюн, які нагадують жіноче тіло, є м'якість і загадковість.

Він так чітко уявив пустельні пейзажі з пальмами й оазисами, з верблюдами, що лежать між дюнами, яких незвичне око не відрізняє від піску, з пустельними лисицями-фенеками, які пробігають і величезні вуха яких прослуховують, наче радари, глухі простори, так уважно вслухавсь у звуки пустелі, серед яких сподівався почути далеке рикання лева. Бо ж там мала бути вперше поставлена його п'єса «Папуга у винограднику». Автор хотів знати не лише обстановку, в якій розгорнеться дія, а й атмосферу цієї незнайомої землі, якою ходитимуть, де страждатимуть і радітимуть його герої.

Оскільки в творі Траяна Баларева були характерні національні елементи — не стільки в проблемах, скільки в побутових деталях — то тепер знову треба було (як і тоді, коли п'єсу готували до постановки в Голландії) зробити нову редакцію і з'ясувати дрібниці. Відомо, що в пустелі немає виноградників. Це спричинило деякі труднощі для автора. По-перше, треба було замінити місце дії: папуга мав виголошувати свої репліки не під обважнілою виноградною лозою, а під пальмою. Але там плід інший, а як прийде лисиця (в новій редакції мав бути папуга), що вона говоритиме? Адже у всіх байкарів вона розмірковує під «кислим» виноградом, якого не могла дістати?.. Перенести дію в оазу, навіть пустити лева, щоб він прогулювався вдалині, як посланець долі, а замість наших вакханок хай танцюють жінки таурегів — оголені, прикриті лише пальмовим листом, бо саме так ходять під африканським сонцем...

Хтось може спитати: «Невже немає інших п'єс, що тільки цей папуга маятиме хвостом від рівнин Голландії до пісків пустелі?» На це запитання Баларев мав готову відповідь: «Народи хочуть спілкуватись, і їхніми першими посланцями, як відомо, є спортсмени й митці. Але одне — послати, наприклад, футбольну команду (а з нею — і тренерів, і масажистів), і зовсім інше — лише одного папугу. Не треба валюти, не потрібний готель — дайте лише пальму, щоб він промовляв під нею свої монологи — та й годі...»

Дехто міг поцікавитися, чому папуга мандрує світами, сівши спочатку на плечі першого Траянового тестя, а потім — погойдуючись на руці другого, який працював у Марокко і так потемнів під африканським сонцем, що важко відрізнити його від місцевих жителів. На це нікчемне запитання внук Есеїста не вважав за потрібне відповідати, бо відчував у ньому неприховану заздрість співбрата-невдахи, який не досяг успіху, і, згадавши про собаку, що гавкає на караван, сідав робити нову, африканську редакцію відомої п'єси.

Але найбільше він роздумував про наступну подорож до Африки, його хвилювало полювання на левів.

Він довго вибирав, котру свою рушницю взяти, вставляв набої до патронташа, чистив мисливський костюм, не залишаючи на ньому й порошинки, наче готувався не в довгу мандрівку пустелею, під немилосердним сонцем і самумами, а на бал, де обиратимуть короля найточнішого пострілу.

Одна кімната в його домі була геть завішана розкішними рогами оленів, щелепами кабанів, зуби яких стирчали, мов кинджали, на мисливських капелюхах рябіло пір'я фазанів і сойок, і кожен його трофей був гідний роману, та, охоплений думкою про Африку, він дивився на свій скромний домашній музей як на щось незначне. Він був народжений зустрітися з левом, і тепер надходив цей час: насамперед, належало захоплено поспостерігати за його царстvenoю поставою і потім, відчувши, як над мушкою тремтить готове стрибнути тіло — лавина племіючого золота, яка бушує під важкою гривою, — натиснути на гачок.

Він думав, як сфотографується разом з такою жертвою: чи зіщулившись серед дюн, перед його нищівним поглядом — як у картині Делакруа, чи в марокканській фесці на голові стати на гриву лева, як Тартарен Тарасконський — гордий підкорювач пустелі.

Нічний вітер шелестів у тополях навпроти, а йому здавалося, що то гойдаються пальми в прихованій серед пісків оазі над наметом бедуїна, який дав йому притулок у коротку ніч. А в пустелі з кінця в кінець простяглася рожева смуга світання, крізь яку, мов крізь щілину, проникає хрипке й гучне рикання лева...

Опівдні онук Есеїста залишав недописану сторінку нової п'єси, над якою мучився стільки років. Він нахвалявся, що або народить лева, або роздушить п'ятою своє дітище, якщо виявиться мишкою. Тоді сідав у машину, яку подарував йому на весілля новий тесть, котрий тепер смажився під африканським сонцем, і вирушав до кафе інтелектуалів. Зупинявся на тротуарі, недбало хряпав дверцятами автомобіля й заходив у задимлене приміщення випити чашку кави і побазікати з приятелями. А молоді шанувальники музи юрмилась на вулиці, щоб обдивитися нову машину того, чий папуга витягував, як на ярмарках, усе нові й нові вигравні квитки.

Траян Баларев затримувався на цілу годину в кафе — не тому, що в нього були там справи (він випивав каву за кілька хвилин і швидко закінчував розпочату розмову), просто йому було приємно дивитись у вікно на тих, хто юрмився біля його машини, яку привезли марокканським пароплавом у варненський порт. Виходячи потім повільно й урочисто під поглядами відвідувачів кафе, Траян Баларев починав нишпорити по кишенях, шукаючи ключ від машини, й коли нарешті знаходив його в жилетці, по-хлопчачому підкидав над головою, влаштувався за кермом, натискав на кнопку, після чого вікна передніх дверцят повільно опускалися, потім умикав мотор і на повній швидкості зривався з місця, мов літак злітною смугою, залишаючи по собі дим і гуркіт...

Траян зникав, а розмови в кафе про нього тривали. Одні поверталися до його славетного записника з адресами дівчат із відомих родин, який привів Траяна спочатку в дім того, хто вислав на його весілля літак голландських тюльпанів, а потім вказав йому шлях на вілу засмаглого від африканського сонця батька, чия єдина, закохана в театр дочка вирішила звити родинне гніздо в клітці папуги: осяяна славою клітка здавалася їй золотою. Інші, почувши про його наступне полювання на левів в Африці, насміхалися над новоявленим Тартареном з Тараскона й розповідали, що він приготував собі цілу дюжину білизни, бо що тільки не робить страх...

І ніхто не звертав уваги на те, що Траян Баларев щодня проїздив повз великий театр і шукав місця, де б поставити свою розкішну машину, щоб оглянути облутаний риштванням будинок, ремонт якого тривав уже кілька років. Ніхто не звертав уваги на це, бо навіть найпоінформованіші відвідувачі кафе інтелектуалів не знали, що Траян Баларев відкладає свою подорож до марокканської пустелі на невизначений час і найкращий кравець столиці, який замолоду навчався в паризьких модельєрів, шие йому спеціальний костюм; у ньому він

урочисто пройде головним входом великого театру й сяде в кабінеті того, хто наказує піднімати завісу, і ковалі Зевса засиплють небо блискавицями...

А перед таким високим кріслом дуже личить класти левову шкуру.

І той, хто входить у кабінет і бачить її, велично кинуту на підлогу, і той, хто сідає навпроти й торкається її носком черевиків, як торкаються володаря, що впав ниць, і робітник, який випадково заглянув у прочинені двері, розставляючи декорації на сцені — геть усі зрозуміють, що левова шкура має інше призначення: вона не для витирання об неї взуття, а для того, щоб лежала біля твоїх ніг.

А це надто багато важить для людини, яка розуміється на символах...

СОБАЧКА ЗВЕЗДАНА ПОЧУЛА ЙОГО Й ЗАГАВКАЛА в ту саму мить, коли Мартин ступив на першу сходинку, піднімаючись на другий поверх, де були вже забуті двері його квартири. Поки він шукав ключа і вставляв його в шпарину, собачка нюхала напружено біля порога, а коли двері відчинилися, заскавчала, лизнула господаря в щоку, почала лашитися до нього, падала до його ніг, побігла в кухню повідомити Мартинову матір, хто прибув, і не заспокоїлася доти, доки довгожданий гість сів, поставивши протхнула ліками сумку біля ніг...

Мартин подивився на книжки, які за час його тривалої відсутності вкрилися пилом, підвівся, підійшов і торкнувся їх. Як шеренги вірної варти, яка ніколи його не зрадить, вони засяяли не від лампи, а наче від радості: повернувся той, чия тінь блукала ночами по високих полицях. Собачка Звездана невідступно слідувала за господарем, втупившись у нього золотавими, вологими від невимовної радості очима, лашилася, махала лисячим хвостом, і боки її стріпувалися від того, що в грудях билоса щире сердечко, яке ніяк не могло заспокоїтись...

Коли Мартин наблизився до ліжка і опустився на подушку, там лежали книжки, яких багато місяців ніхто не гортав (він любив перед сном перечитати сторінку-другу), Звездана згорнулася клубочком у його ногах і так пролежала до ранку. Мартин прокинувся, побачив, як золотаві очі з тією ж любов'ю вдивляються в нього, і йому хотілося вірити, що собачка не заплущила очей усю ніч, дослухаючись до дихання господаря, стривожена відчуттям, що той може взяти свою стару сумку й знову надовго зникнути, як того пам'ятного весняного дня.

А Мартин усміхався, гладив її по шовковій голівці й думав про мить, коли вирушить до далекого будинку в горах, куди ходив щосені, щоб помилуватися листопадом...

Вдалині показалися білі схили каменоломні, вкритої пилом, із хмар якого з гуркотом вилітали вантажні машини. Звездана стала неспокійна. Вона перестрибувала від одного вікна машини до іншого, скавчала, гавкала на кіз, які, переходячи канавку, розбігалися не стільки від гудіння автомобіля, скільки від дзвінкого гавкання собачки.

Як тільки машина зупинялася, собачка зіскакувала з заднього сидіння і з радісним скавчанням бігла галявиною, ставала біля дверей льоху, чекаючи першої несподіванки: появи пацюків.

Звездана відчувала їх у темряві напівпідвалу, дряпалась у двері, намагаючись відчинити. Мартин запалював лампу, собачка кидалася йому між ноги, й льох аж лящав од її гавкання. Звездана підстрибувала, бігала з кутка в кутку, і Мартин бачив, як розбігалися сірі гризуни, розмахуючи хвостами, або злякано сиділи, притиснувшись до стіни. Мартин ходив подвір'ям шукати палицю, інколи це тривало довго, і коли знову заглядав до льоху, пацюки вже валялися нерухомо на підлозі.

Одного теплого ранку, коли черешня у дворі достигла і Мартин відчув у своїх долонях холодок ягід, під балконом з'явився старий, закіптюжений, мов коваль з кузні, пацюк. Він дивився, як людина їсть ягоди, й Мартин, вирішивши пожартувати, поклав одну черешню у щілину перед пацюком. Гризун позадкував, але за хвилину знову повернувся, притяг лапкою черешню, з'їв, а кісточку виплюнув. Друга черешня теж йому сподобалась, і він утретє висунув мордочку... Мартин довго частував ненажеру, який час від часу зникав між дошками — мабуть, щоб дати по черешні своїй сімейці,— і коли в Мартиновій жмені лишалось кілька

ягідок, закіптюжений мешканець гірського будинку виліз на балку над головою Перекладача і, звиваючись і підстрибуючи, мов акробат над ареною цирку, перетнув простір, смішно балансуючи хвостом. За патріархом гризунів рушила його родина — семеро пацюоченят граціозно йшли індійською шеренгою, а в кінці, важко переступаючи на своїх рожевих ноженятах, плентало найменшеньке, майже прозоре...

Другою несподіванкою для Звездани були вівці, дзвіночки яких дзеленчали, коли вони спускалися схилом через плай. Мелодія латунних дзвіночків тихішала, як тільки вівці заходили в чагарник, і тоді до цієї сивої лавини, яка заповнювала вибалок, з гавкотом кидалася собачка... У парку великого міста, де її прогулювали щоранку й щовечора, вона зустрічала кішок і коней, ганялася за сороками і синичками, але вперше бачила таких істот, які сопіли, похитуючись на тонких ногах, змережані вівчарськими ножицями, з одвислим вим'ям, у яке впиналися кліщі... Почувши гавкання, вівці піднімали голови й ошелешено вдивлялися в пуцьвірінка, який крутився навколо них, не зважаючи на наблизитись. Отара поступово з'юрмлювалася посеред левади. Вівці притулялися одна до одної і утворювали перед Звезданою стіну з мокрих морд, і ніздрі напружено тремтіли, а в сірих очах таївся переляк. Це тривало доти, доки чабан, гукнувши з-за куща, проганяв собачку. Вівці чекали, що чабан поведе їх на інше пасовисько, йшли за голосом, який лунав над лісосікою, і тоді собачка з почуттям переможця наздоганяла відступаючу армію. Звездана врізалася в живу хвилю овечих спин, на неї сипалося лунке дзеленчання, собачка кружляла, щоб струсити його зі спини, і коли зупинялася на мить, висолопивши язика від утоми, то раптом опинялася в полоні. Овечі морди тулилися одна до одної, очі, наче зібрані в чотки, пронизували Звездану скляним холодом, ратички загрозливо тупотіли по леваді, і собачка, винувато підібгавши хвіст, чекала розплати.

Тоді від хати долинав голос господаря. Мартин розумів, що маленька пустунка потрапила в пастку через свою дитячу цікавість, і рушав їй на допомогу... Побачивши незнайому людину, отара розривала щільне кільце, і тоді в просвіті показувалася Звездана з опущеними вухами, підібгавши хвіст і перелякано кліпаючи очима, в яких відбивалася тінь першої поразки. Звездана винувато лягала біля Мартинових ніг, та коли він починав її пестити, до неї знов повертався добрий настрій.

Вони прямували до хати, а дзвіночки, що долинали з протилежного краю левади, невдовзі зливалися з мелодією річки, яка скакала по камінні.

Вранці собачка, нашорошивши лисячі вуха, супроводжувала Мартина до каменоломні. Вони проходили під височенними склепіннями горіхових крон, перетинали річку (Мартин по камінцях, а собачка вброд), і коли край дороги з'являлися білі уламки мармуру, Перекладач ішов між ними до каменоломні.

Довгий час його тут не було, а нічого не змінилося: дерева нахилилися до землі обважніле від пороху листя, дорогою торохтіли вози й машини, вантажені мармуровими брилами, розмови робітників були такі самі, як і кілька років тому, і Мартина не полишало відчуття, що тепер він не чує їх, а пригадує. Тільки виїмка каменоломні, розбита ранковими вибухами, стала вдвічі глибшою, і коли він заглянув у неї, то побачив маленьких, наче мурашки, каменярів. Вози насилу виповзали з цієї глибини, конячки втомлено форкали, бризкаючи піною, а візники підштовхували свої вози, ухопившись за полудрабки, й несамовито кричали.

Мартин ходив серед мармурових брил і шукав того місця, де кілька років тому старий каменяр вирізьблював ангелів. Це було у верхній частині каменоломні, де тепер виднів глиняний зсув, і Мартин подумав, що старий перебрався на той бік шляху, де були звалені великі брили. Тут він сподівався побачити його — з зубилом у руці, постарілого, з обважнілою від мармурового пороху широкою бородою, з допитливо примруженими очима, які не розглядають мармур, а проникають у його серце.

Мартин його не бачив. Лише ящірки виповзали із щілин, грілися на осонні й знову зникали.

Якийсь чоловік, побачивши, що він блукає каменоломнею, підійшов і спитав,

чи не треба йому буту для будівництва — можна домовитись, та коли зрозумів, що незнайомий прийшов сюди прогулятися, попрямував до свого воза.

— У мене тут був знайомий каменяр. Кілька років тому працював отам, нагорі... — сказав Мартин.

— Вирізьблював ангелів... — пригадав візник. — Колись цих ангелів купували для кладовищ, та згодом і дивитися на них перестали.

— Та це його не обходило, й він вирізьблював... — сказав далі Мартин, а біля його ніг махала хвостом собачка. — Він довбав мармур з ранку до вечора. В обід з'їдав кусень хліба з бринзою — й знову до роботи... Розповідав, що замолоду вирізьблював крилатих дітей — янголяток, — але згодом полишив; бо, мовляв, дитина не потребує крил — сама безневинність робить її крилатою. Тоді почав шукати більші кам'яні брили, щоб вирізьблювати старих людей, яких не пощадило життя... І їх він робив з крилами...

— Вирізьблював крила, а вони ламалися, бо тутешній камінь крихкий, — спершись на полудрабок, сказав чоловік, який віз мармур для фундаменту нової хати. — Закидав був усе уламками, що не піддавалися його зубилові... З одного боку — відламані крила, з другого — незакінчені кам'яні чоловіки, але він не впадав у розпач і йшов шукати іншу брилу...

Мартин пригадав:

— Якось увечері, кілька років тому, я прогулювався цими місцями і бачив, що він вирізьбив чоловіка, схожого на себе. На колінах лежали великі долоні, тіло — стомлене і знесилене, облісіла голова відбивала місячне сяйво, а очі — примружені, наче дивились усередину, в душу... За плечима були крила — великі, з тонко окресленим пір'ям, без жодної тріщини. Тільки до ніг не встигло торкнутися зубило, й вони ніби вросли у землю... Мабуть, мармур нарешті скорився...

— Камінь йому відомстив, — простяг руку до віжок візник, готовий рушити. — Він вирізьбив крила, та коли торкнувся зубилом ніг мармурового чоловіка, камінь звалився і вбив його. Вранці знайшли його мертвим... Дивна людина. Стільки навколо каміння, а він не знайшов часу закласти фундамент для своєї хати. Жив у тій хижці, на зсуві, і все життя вирізьблював нікому не потрібних кам'яних чоловіків.

— Щось бентежило його душу... — сумно проказав Мартин.

— Вирізьблювати для людей крила, — смикнув за віжки візник, — забуваючи, що їм потрібне зовсім інше... — Він потер пальцями, наче лічив банкноти. — Дай он крила вороні, що сидить на горісі, а мене, якщо можеш, потіш чимось іншим...

Ворона пролетіла над головою Мартина, мокра й важка, сіла неподалік на ниві й мов розтанула в чорній борозні...

У комині свистів вітер, тягнучи дим до неба, потім знову повертав його на мокрі дрова, огортав тремким серпанком і сповнював кімнату димом і вологою.

Це був подих пізньої осені, великого листопаду, і хоча дим різав очі, Мартин не поспішав одчиняти вікно. Він слухав сичання мокрих дров, уявляючи, як над лісом з писком літають пташині зграї, що збилися з дороги. Вийшовши на подвір'я, він міг побачити, як вони розтікаються між зірками. Але він залишився в домі, повернувшись обличчям до вогню, перебуваючи у владі почуття тлінності й вічності, що завжди охоплювало його осінніми ночами.

Полум'я нагадувало золоте листя. Мартин дивився на нього й уявляв світло фар, яке пробивалося крізь туман в ущелині, думав про Чоловіка з люлькою, який сидів біля спітнілого скла, їдучи провідати його в цьому гірському будинку, погостювати в довгі ночі листопаду. Мартин думав про мить, коли листя біля воріт зашарудить під шинами автомобіля, думав про гостя, який затулятиме рукою очі від ліхтаря в руці Мартина, про той знайомий дух тютюну, що просочився в його одяг і в його слова — дух меду і кори старого дуба інків, що розпростав свої віти по всьому світі...

Цілий день блукали б пагорбами — щасливі полонені листопаду, — знімали б у прибраних виноградниках забуті грона, і їхні холодні, слизькі зернятка здавалися б їм найсмачнішими, а надвечір зайшли б у якусь сільську винокуреньку, сіли б біля вогню, над яким точиться тонка цівка ракії, випили б з тиковки, пропахлої квасом і вологим мохом, і дивилися б, як щойно прибули

мисливці скубуть приплюснутих фазанів, які, позбавлені дива кольорів, стають схожими на коротконогих сільських курей, задивлених у вогонь...

Мартин підвівся й вийшов на подвір'я. Машини ще не було. Його пройняла прохолода глибокої ночі, і в мороці, серед ледь помітних зір, він побачив Вечірню Зорю — око Всесвіту, перед яким сповідувався його сусіда по лікарні — Фокусник.

Це око тепер удивлялося в Мартина.

І як віруючий, що опинився у хмарі листопаду, він відчув незнану досі потребу проказати свою молитву перед величезним світом, який умирав і народжувався навколо...

— Спасибі тобі, життя,— пробуджувалися в його душі слова. — Спасибі за радощі й болі, за злети й падіння, за години відчаю, коли, здавалося, не було виходу... Спасибі за диво, яким я був покараний і ошчасливлений...

І відчув, що в темному лісі зроджується вітер. Почув мелодію, яка наростала з кожним подувом, неначе хтось невидимий сидів біля величезного органа й, натискаючи пальцями, розганяв сон клавіш. Здавалось, то під балконом вирує потік. У тій мелодії було й шелестіння листопаду, й підскакування камінців під ногами кіз, які піднімалися зсувами, і в цей віддалений гуркіт упліталась луна від ударів молота по зубилі. І хоч Мартин знав, що каменяря давно вже немає, та ліс, мабуть, пригадував скромну мелодію, яка стільки років сповнювала все довкола, як оце тепер сповнювала ніч...

Вітер підступав з усіх боків, крутив деревами, неначе хотів вирвати їх. Луна одного схилу здоганяла гуркіт іншого, мелодія величезних гір огортала землю і небо з наростаючим ритмом нечуваної досі меси, і в паузах, коли вітер стихав, Мартин чув тихий плескіт. Це був голос листопаду, а Мартинові здавалося, ніби вод Лети торкаються весла Харона, що підіймали вири забуття, по яких пливе човен, відносячи блаженну душу того, хто все життя намагався вирізьблювати крила...

Подумав про крила — і йому здалося, що з мелодії нічного лісу випурхнув птах. Звук був різкий — його могли народити лише крила орла. Мартин задивився у нічне небо. Безодня була така темна, що в нього запаморочилося в голові. Не побачив нічого.

А плескіт крил дедалі більше наповнював нічні гори.

І Мартин зрозумів, що над ним пролітав камінний ангел, вирізьблений каменярем, ангел, який і розчавив свого творця.

Він летів, щоб супроводити душу мертвого майстра до другого берега...

Кетков Олександр Дмитрович (нар. 1907 р.)— перекладач і літературознавець. Заслужений працівник культури УРСР. Кавалер болгарського ордена Кирила і Мефодія I ст. Переклав прозові твори болгарських письменників Й. Йовкова, С. Минкова, Е. Станева, П. Вежинова, А. Гуляшки, Д. Жотева, С. Х. Караславова, А. Дончева та ін.; п'єси Д. Димова, Г. Караславова, Г. Джагарова, С. Стратієва, монографії С. Русакієва «Тарас Шевченко і болгарська література» та «Платон Воронько». Автор статей про творчість українських і болгарських письменників та про українсько-болгарські літературні зв'язки.

